

DE SPANNING BOVENUIT

Een theologisch empirisch ethisch onderzoek
naar besluitvorming bij ethische dilemma's
op de werkvloer

(Versie zonder empirische data)

Mark Joosse

11 augustus 2021

Scriptie master Identiteit, Ethiek en Samenleving
Theologische Universiteit te Kampen

23030 woorden (excl. voetnoten, literatuurlijst en bijlagen)

Begeleider: Ad de Bruijne

Meelezer: Koos Tamminga

ABSTRACT

This thesis contributes to 'theological empirical ethics' by researching how decision-making in ethical dilemmas in the workplace in practice is related to transcendence. After the description of the workplace as locus of a normative professional practice and the decision-making process in ethical dilemmas as hermeneutical practice of understanding, a tentative, empirical, quantitative study is presented. Further reflection reveals that the polarity of and around ethical dilemmas has in different ways a transcendent character.

Deze scriptie levert een bijdrage aan 'theologische empirische ethiek' door te onderzoeken hoe besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk zich verhoudt tot transcendentie. Nadat de werkvloer als locus van een normatieve beroepspraktijk en het proces van besluitvorming bij ethische dilemma's als hermeneutisch verstaansproces zijn beschreven, wordt een verkennend, empirisch, kwantitatief onderzoek gepresenteerd. Verdere reflectie ontsluit dat de polariteit van en rondom ethische dilemma's op verschillende manieren een transcendent karakter heeft.

INHOUDSOPGAVE

Abstract	4
Inhoudsopgave	5
1 Inleidend hoofdstuk	8
1.1 Inleiding	8
1.2 Doel en afbakening	8
1.2.1 Theologische empirische ethiek	8
1.2.2 Transcendentie	9
1.3 Relevantie	10
1.4 Onderzoeksvragen en opzet	10
1.5 Stijl en bronvermelding	11
2 De context van de werkvloer	12
2.1 Inleiding	12
2.2 De werkvloer als locus van een beroepspraktijk	12
2.3 Werk en transcendentie	14
2.4 Deelconclusie	15
3 Besluitvorming bij ethische dilemma's	16
3.1 Inleiding	16
3.2 Ethische dilemma's	16
3.3 Ethiek als hermeneutiek	17
3.3.1 Reflectie en deliberatie als verstaansprocessen	17
3.3.2 Drie achtergronden	19
3.3.3 Drie modellen voor ordening	20
3.4 Christelijke ethiek	21
3.5 Deelconclusie	22
4 Methode	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Theologisch empirisch onderzoek: waarom?	23
4.3 Theologische empirische ethiek	25
4.3.1 Introductie	25
4.3.2 Theologisch karakter	25
4.3.3 Relatie met andere theologische disciplines	27
4.4 Onderzoeksmethode	28
4.4.1 Introductie	28
4.4.2 Enquête	29

4.4.3	Respondenten	31
4.4.4	Dataverwerking	32
4.4.5	Beperkingen.....	32
4.5	Deelconclusie.....	32
5	Ethische dilemma's in de praktijk.....	34
5.1	Inleiding	34
5.2	Ethische dilemma's.....	34
5.2.1	Frequentie	34
5.2.2	Voorbeelden	34
5.2.3	Labels	35
5.3	Botsing primaire en secundaire identiteit.....	36
5.3.1	Frequentie	36
5.3.2	Voorbeelden	36
5.3.3	Labels	36
5.4	Deelconclusie.....	37
6	Reflectie en deliberatie in de praktijk	38
6.1	Inleiding	38
6.2	Doorslaggevende factor bij dilemma's.....	38
6.2.1	Voorbeelden	38
6.2.2	Labels	38
6.3	Aspecten ethische besluitvorming	40
6.4	Deelconclusie.....	42
7	Theologische reflectie	43
7.1	Inleiding	43
7.2	Achtergronden: eerste reflecties	43
7.2.1	Welke vragen doen zich voor als dilemma's?	43
7.2.2	Welke realiteit schuilt achter autoriteit?	44
7.2.3	Welke andere autoriteiten bevinden zich op de achtergrond?	44
7.3	Zelf: geweten.....	45
7.3.1	Signaal.....	45
7.3.2	Oordeel.....	45
7.3.3	Resonantie.....	46
7.4	Wereld: gemeenschap.....	46
7.4.1	Gesprek.....	46
7.4.2	Verbeelding	47
7.4.3	Context	48

7.5	Tijd: regels	48
7.5.1	Regels als dilemma	48
7.5.2	Regels als reductie.....	49
7.5.3	Regels als machtsstructuur.....	49
7.6	Transcendentie.....	50
7.6.1	Vorming: drie verbindingen.....	50
7.6.2	Ruimte voor geloof op de werkvloer.....	51
7.6.3	Geloof: wijsheid of dwaasheid?	52
7.7	Conclusies.....	53
8	Epiloog.....	55
8.1	Discussie	55
8.2	Aanbevelingen.....	55
8.2.1	Voor de wetenschap.....	55
8.2.2	Voor de praktijk.....	56
	Literatuurlijst	57
	Bijlage 1 - Enquête.....	66

1 INLEIDEND HOOFDSTUK

1.1 Inleiding

In het televisieprogramma *De achterkant van het gelijk* bevaart Alexander Pechtold zijn gasten op de grenzen van wat binnen hun vakgebied ethisch aanvaardbaar is. Hoe verantwoordt een CEO zijn hoge loon? Hoe houden burgemeesters werk en privé gescheiden? En in hoeverre gaan ambassadeurs met dictators in zee?¹ Ook in andere beroepsgroepen kunnen ethische dilemma's zich voordoen. Om die reden bepleitten Joost Röselaers en Fleur Brockhus recent dat elke onderneming een 'corporate priester' zou moeten hebben, waarmee mensen in gesprek kunnen gaan over "morele dilemma's en levensvragen".² Dit initiatief sluit aan bij een brede internationale aandacht in de praktijk en wetenschap voor religie en spiritualiteit op de werkvloer.³ Om welke ethische dilemma's kan het hier gaan? Wat geeft hierbij uiteindelijk de doorslag voor werknemers en ondernemers? En is er een verband tussen ethische dilemma's en levensvragen?

Niet enkel bij individuele werknemers doen ethische vraagstukken zich voor, maar ook de ethiek van ondernemingen ligt onder de loep. De financiële crisis van 2008, de klimaatcrisis en de coronacrisis hebben de roep om maatschappelijk verantwoord ondernemen versterkt. In 2020 stelde een collectief van hoogleraren ondernemingsrecht in het tijdschrift *Ondernemingsrecht* dat de inbedding van ondernemingen in de samenleving daarom door verschillende wetwijzigingen zou moeten worden versterkt.⁴ Ook in de Nederlandse politiek worden verschillende wetsvoorstellen gedaan omtrent maatschappelijk verantwoord ondernemen.⁵ In hoeverre is deze juridisering nodig?⁶ Zijn bedrijven niet zelf in staat om ethisch te handelen? En hebben deze überhaupt wel een maatschappelijke verantwoordelijkheid?

Deze thematiek is theologisch interessant. Als je een keuze maakt in een moreel dilemma komen allerlei aspecten samen: wat is je mens- en wereldbeeld? Welke normen, waarden of deugden prevaleren? Welke gevolgen zijn een stap in de goede richting? En hoe weet je achteraf dat je goed hebt besloten of gehandeld? Deze vragen zijn niet alleen rationeel 'spannend', maar ook gevoelsmatig. Je ervaart: nu doet het ertoe. Juist op en rondom dit soort momenten ontvouwt zich een transcendent perspectief, is mijn hypothese. De zoektocht naar waarheid als het gaat om beroepsethiek kan zo ook licht werpen op het object van theologie, de waarheid van God in de werkelijkheid van zijn openbaring.⁷

1.2 Doel en afbakening

1.2.1 Theologische empirische ethiek

Voor u ligt een tentatief theologisch onderzoek naar besluitvorming bij ethisch dilemma's op de werkvloer. Er is al veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar bedrijfs- en beroepsethiek, waarbij ook geregeld aandacht wordt besteed aan de rol van persoonlijke waarden en overtuigingen. Zo

¹ www.npostart.nl/de-achterkant-van-het-gelijk/BV_101404765.

² www.businessinsider.nl/ethiek-bedrijfsleven-manager-corporate-priest.

³ Voor een overzicht, zie Schwartz, 'God as Managerial Stakeholder?', 706-7.

⁴ Zie Winter e.a., 'Naar een zorgplicht voor bestuurders en commissarissen tot verantwoordelijke deelname aan het maatschappelijk verkeer'; Winter e.a., 'Naar een maatschappelijke zorgplicht voor bestuurders en commissarissen'.

⁵ Denk bijvoorbeeld aan het wetsvoorstel Wet verantwoord en duurzaam internationaal ondernemen (*Kamerstukken II* 2020-21, 35761, nr. 1-3). Zie *Kamerstukken II*, 26485 voor meer stukken omtrent maatschappelijk verantwoord ondernemen.

⁶ Zie Kaptein, 'Roep om bedrijfsethiek heeft geleid tot minder bedrijfsethiek'.

⁷ Vergelijk De Bruijne, 'Gereformeerde theologie vandaag', 17.

levert een eerste literatuurverkenning verschillende artikelen en boeken op over de rol van religie op de werkvloer, bijvoorbeeld bij maatschappelijk verantwoordelijk ondernemen⁸, en de ondersteuning van besluitvorming bij ethische dilemma's in het bedrijfsleven.⁹ Ten opzichte van deze studies naar bedrijfs- en beroepsethiek onderscheidt dit onderzoek zich door een theologische benadering. God wordt erkend als vooronderstelling, verklaring en actor: het doel is verantwoord te spreken over God.¹⁰ Gaandeweg deze scriptie wordt duidelijk wat dit omvat.

Vanuit theologisch-ethisch perspectief is al het een en ander geschreven over bedrijfs- en beroepsethiek.¹¹ Ten opzichte van veel van deze studies onderscheidt dit onderzoek zich door zijn empirische benadering. Ik ben niet geïnteresseerd in theoretische, normatieve kaders voor ethisch handelen, maar in het alledaagse ethische handelen op de werkvloer.¹² Met deze insteek wordt aangesloten bij de (niet-theologische) empirische ethiek (met name rondom bedrijfsethiek en bio-ethiek) en de empirische wending in de theologie in de laatste decennia (met name praktische theologie).¹³ Al met al kan dit onderzoek zo worden gepositioneerd in de 'theologische empirische ethiek', in paragraaf 4.3 wordt verder uitgewerkt wat dit omvat.

1.2.2 Transcendentie

Ik verken hoe besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk zich verhoudt tot transcendentie. 'Transcendentie' wordt hierbij letterlijk opgevat als datgene wat ons overstijgt, het niet-immanente. In *Een seculiere tijd* onderzoekt Charles Taylor via een onderscheid tussen transcendent en immanent wat het betekent om in een seculier tijdperk te leven. Hij erkent hierbij dat 'transcendent' een "bijzonder glibberig begrip" is, bijvoorbeeld omdat de invulling hiervan ook een product is van moderniteit, maar hij acht het onderscheid toch voldoende voor zijn onderzoek.¹⁴ In de terminologie van Taylor onderzoek ik in hoeverre besluitvorming bij ethische dilemma's 'seculier' is, oftewel of deze plaatsvindt in een immanent kader dat als gesloten wordt opgevat. Ook ik acht voor dit onderzoek 'transcendent' een voldoende geschikt begrip.¹⁵

Volgens Taylor kan religie in het algemeen worden gezien als de combinatie van drie dimensies van transcendentie: 1) het besef dat er 'een goed' is dat hoger is dan menselijke ontplooiing; 2) het geloof in een hogere macht en 3) het geloof dat ons leven verder reikt dan dit leven.¹⁶ Bij christenen

⁸ Zie bijvoorbeeld Conroy en Emerson, 'Business ethics and religion'; Craft, 'A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature', 239, 246; Fort, 'Religious belief, corporate leadership and business ethics'; Fort, 'Religion in the workplace: Mediating religion's good, bad, and ugly naturally'; Graafland, Kaptein, en Mazereeuw-van der Duijn Schouten, 'Conceptions of God, Normative Convictions, and Socially Responsible Business Conduct'; Nash, *Good intentions aside: A manager's guide to resolving ethical problems*; Nash, *Believers in business*; O'Fallon en Butterfield, 'A Review of The Empirical Ethical Decision-Making Literature', 392; Weaver en Agle, 'Religiosity and ethical behavior in organizations'; Van Wensveen Siker, Donaheue, en Green, 'Does your religion make a difference in your business ethics? The case of consolidated foods'; Worden, 'The role of religious and national ethics in strategic leadership: The case of J. N. Tata'.

⁹ Bijvoorbeeld Badaracco Jr., *Defining Moments*; Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's'.

¹⁰ Zie Peels, 'Theologie als verantwoord spreken over God'. Vergelijk ook Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, hoofdstuk 1 (titel), die dogmatiek omschrijven als het 'fatsoenlijk reflecteren op God, mens en wereld.'

¹¹ Zie bijvoorbeeld Cafferky, *Business Ethics in Biblical Perspective*; Hill, *Just Business*; Rae en Wong, *Beyond Integrity*. Deze literatuur kan worden geplaatst binnen het brede theologische denken over economie en de markt.

¹² Oftewel 'ordinary ethics', zie Barton en Muers, 'A Study in Ordinary Theological Ethics'.

¹³ Zie §4.3.1.

¹⁴ Taylor, *Een seculiere tijd*, 59-60.

¹⁵ Een aanvullend argument hiervoor is dat Taylor ook in *Een seculiere tijd* vaak naar dilemma's verwijst, hoewel het hierbij niet alleen gaat om ethische dilemma's.

¹⁶ Taylor, 64-65.

kan 'transcendentie' kortweg worden ingevuld als 'geloof in God'. Vanuit een christelijk perspectief moet de transcendente werkelijkheid niet Kantiaans als 'onbereikbaar' en 'speculatief' worden opgevat ten opzichte van onze immanente ervaringswereld, maar als de werkelijkheid waar het in feite om draait.¹⁷

1.3 Relevantie

In dit onderzoek worden allerlei disciplines benut, waardoor (subsidiar) onder andere wordt bijgedragen aan:

- (theologische) methodologie door verder te doordenken hoe ethische beslissingen en acties in de praktijk empirisch kunnen worden onderzocht;
- praktische theologie door de verbinding tussen de vormende levende praktijk in de kerk en het denken en handelen van christenen in andere contexten theoretisch en empirisch te onderzoeken;
- (theologische) ethiek in het algemeen door de verschillende aspecten van ethische beslissingen en acties theoretisch en empirisch te onderzoeken;
- (theologische) economische ethiek door te verzamelen welke ethische vraagstukken spelen bij (christelijke) werknemers en ondernemers in de praktijk en hoe hun ethische beslissingen en acties vervolgens vormkrijgen.

Niet enkel voor het wetenschappelijke discours is dit onderzoek relevant, maar ook voor de praktijk. Ten eerste kunnen ondernemers en werknemers worden geholpen om hun (christelijke) identiteit vorm te geven op de werkvloer. Ten tweede kan dit onderzoek ook inzichten opleveren voor 'vormende instellingen', zoals het onderwijs of geloofsgemeenschappen.¹⁸ Ten derde kan dit onderzoek bedrijven en organisaties helpen om zich te verhouden tot het (internationale) populaire thema van religie en spiritualiteit op de werkvloer.¹⁹

1.4 Onderzoeksvragen en opzet

De onderzoeksvraag is als volgt:

Hoe verhoudt de besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk zich tot transcendentie?

Ter verduidelijking kan deze vraag ook op andere manieren worden geformuleerd, bijvoorbeeld: in hoeverre vindt besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer plaats in een immanent kader dat als gesloten wordt opgevat? In hoeverre is er sprake van seculariteit bij besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer?

In het volgende hoofdstuk wordt gekeken naar de context, de eerste deelvraag:

1. Wat is de context van de werkvloer?

In het derde hoofdstuk wordt het proces van besluitvorming bij ethische dilemma's beschreven, de tweede deelvraag:

2. Hoe verloopt het proces van besluitvorming bij ethische dilemma's?

Deze eerste twee hoofdstukken vormen een conceptueel kader op basis waarvan in het vierde hoofdstuk een methode kan worden ontworpen, de derde deelvraag:

¹⁷ Hauerwas en Wells, 'Christian Ethics as Informed Prayer', 4-5.

¹⁸ Vergelijk Wijaya, 'Placing Business Ethics in Contextual Theological Education'.

¹⁹ Zie Schwartz, 'God as Managerial Stakeholder?', 706.

3. Hoe kan dit theologisch worden onderzocht?

Het vijfde en zesde hoofdstuk vormen het empirische gedeelte van dit onderzoek, waarbij achtereenvolgens de volgende deelvragen centraal staan:

4. Wat zijn ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk?
5. Hoe vindt besluitvorming bij deze dilemma's plaats in de praktijk?

In het zevende hoofdstuk worden de deelvragen in een theologische reflectie samengebracht en wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag. Hierna volgen nog een discussie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1.5 Stijl en bronvermelding

Vooraf moet kort nog iets worden opgemerkt over de stijl en de wijze van bronvermelding. De scriptie is in theologisch-wetenschappelijke taal geschreven. Vanwege de sterke verbinding met de praktijk van de werkvloer probeer ik wel zo begrijpelijk mogelijk te schrijven voor niet-theologen. Dit doe ik onder andere door de eerste persoonsvorm niet te vermijden. Citaten van respondenten zijn enkel gecorrigeerd op spelling: hun taal moet mijns inziens zoveel mogelijk intact worden gelaten. Engelse citaten en één Duits citaat zijn om dezelfde reden ook niet vertaald.

Bronnen zijn verkort vermeld in voetnoten en in een literatuurlijst volgens de *Chicago Manual of Style* (17de editie). Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire bronnen. Bijbelteksten zijn weergegeven in de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV).

2 DE CONTEXT VAN DE WERKVLOER

2.1 Inleiding

In dit onderzoek staan ethische dilemma's op de werkvloer centraal, maar wat typeert deze 'werkvloer' precies? In dit hoofdstuk wordt de context van beroep en bedrijf kort geïntroduceerd en gekarakteriseerd ten behoeve van dit onderzoek. In de tweede paragraaf wordt de werkvloer beschreven als locus van een normatieve beroepspraktijk, die zich bevindt in een netwerk van andere contexten. In de derde paragraaf wordt kort ingegaan op de rol van religie en spiritualiteit op de werkvloer, waarna wordt afgesloten met een deelconclusie.

2.2 De werkvloer als locus van een beroepspraktijk

In de encycliek *Laborem Exercens* wordt werk als volgt omschreven:

“Any activity by man, whether manual or intellectual, whatever its nature or circumstances; it means any human activity that can and must be recognized as work, in the midst of all the many activities of which man is capable and to which he is predisposed by his very nature, by virtue of humanity itself.”²⁰

De theoloog Miroslav Volf merkt op dat deze definitie wel erg breed is. Hoe onderscheidt werk zich dan van vrije tijd? Maakt het hierbij nog uit of het gaat om betaald werk? Hij signaleert ook dat de definitie van werk normatief geladen is: volgens velen is werken bijvoorbeeld iets goeds en werkloos zijn niet.²¹ Het voert te ver om de discussie rondom de definitie van werk hier uitgebreid te voeren, ik volsta voorlopig met de definitie van Volf zelf:

“Work is honest, purposeful, and methodologically specified social activity whose primary goal is the creation of products or states of affairs that can satisfy the needs of working individuals or their co-creatures, or (if primarily an end in itself) activity that is necessary in order for acting individuals to satisfy their needs apart from the need for the activity itself.”²²

Wat er op de werkvloer gebeurt, verschilt naar gelang welk werk wordt uitgeoefend, in welke organisatie dat gebeurt en welke andere contexten invloed hebben. Als er sprake is van een “samenhangend geheel van arbeidstaken- en verrichtingen gekenmerkt door vakkennis, een eigen beroeps cultuur en een specifieke ethiek” spreekt men van een ‘beroep’.²³ Een beroep wordt uitgeoefend samen met anderen, daarom kan deze worden gezien als ‘praktijk’, zoals MacIntyre definieert:

“any coherent and complex form of socially established cooperative activity through which goods internal to that form of activity are realized in the course of trying to achieve those standards of excellence which are appropriate to, and partially definitive of, that form of activity, with the result that human powers to achieve excellence, and human conceptions of ends and goods involved, are systematically extended.”²⁴

Of je nu ondernemer bent of kok, leraar of receptioniste, je beroepspraktijk is gericht op een bepaald doel en heeft bepaalde kwaliteitseisen (*standards of excellence*) die voortdurend worden

²⁰ www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091981_laborem-exercens.html, eerste alinea.

²¹ Volf, *Work in the Spirit*, 7-10.

²² Volf, 10-11.

²³ Vrieze en Mok, ‘De functie van intern begeleider: ramp of zegen voor de school?’, 7. Zie Kole, ‘Virtuoos maatwerk’, 38.

²⁴ MacIntyre, *After Virtue*, 218, zie ook Kuiper, ‘De praktijk van het sociaal werk’, 40-41; Lin, ‘Countering Mission Drift in a Faith-based Organization’, 139-40.

nagestreefd.²⁵ Beroepspraktijken zijn daarmee normatief geladen: allerlei normen bepalen wanneer een beroep goed wordt uitgeoefend.²⁶ Als situaties op de werkvloer ethische vragen oproepen, wordt een beroep gedaan op deze normen. De impliciete of expliciete beroepsmoraal speelt hierbij een rol, maar ook de publieke moraal en de persoonlijke normen en waarden van de beroepsbeoefenaar.²⁷

Een beroep kan worden uitgeoefend als zelfstandige ondernemer, in een bedrijf of in een andere organisatie. Dit maakt bijvoorbeeld uit voor de samenwerking met andere beroepsbeoefenaars (van hetzelfde of van een ander beroep), de inrichting van financiering en de prioriteit van maatschappelijke doelen. Vroeger lag het onderscheid tussen bedrijven en andere organisaties in het al dan niet dienen van maatschappelijke doelen, maar tegenwoordig wordt steeds meer gewezen op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven.²⁸ Van belang is overigens dat ondernemingen in Nederland vanouds al een focus op de lange termijn en betrokkenheid op stakeholders hebben, het zogenaamde Rijnlandse model.²⁹ Desondanks kan door globalisering functionele convergentie naar het Angelsaksische model plaatsvinden, waarin het maken van winst op korte termijn centraal staat.³⁰

Dit maakt ook duidelijk dat andere contexten invloed hebben op de organisaties waar mensen hun beroep uitoefenen.³¹ Het is lastig om orde aan te brengen in deze contexten, omdat onze samenleving een gefragmenteerd karakter heeft door het wegvallen van de samenhangende structuren van de moderniteit.³² De socioloog Zygmunt Bauman typeert daarom de samenleving als fluïde: “‘Liquid modernity’ is the growing conviction that change is the only permanence, and uncertainty the only certainty.”³³ Dit betekent ook dat de triade van staat, markt en civil society diffuser wordt. Anders gezegd, ondernemingen hebben steeds meer een politieke functie, of in ieder geval, er wordt gevonden dat ze deze zouden hebben.³⁴ Een ordening van de verschillende contexten die invloed hebben op ondernemingen is niet vanzelfsprekend, maar getuigt van een normatieve visie. Is de aandacht van ondernemingen voor duurzaamheid bijvoorbeeld een teken van maatschappelijke inbedding of dient deze slechts een commercieel doel?³⁵

²⁵ Zie Jochemsen, Kuiper, en De Muynck, ‘Een theorie over praktijken’, 9-10; Kuiper, ‘De praktijk van het sociaal werk’, 41.

²⁶ Deze normen zijn in kaart gebracht in het normatieve praktijkenmodel, zie Jochemsen, Kuiper, en De Muynck, ‘Een theorie over praktijken’.

²⁷ Kole, ‘Virtuoos maatwerk’, 41.

²⁸ Vergelijk de uitspraak van 26 mei 2021 van de rechtbank Den Haag, waarin Royal Dutch Shell werd verplicht om via het concernbeleid van de Shell-groep te zorgen voor CO₂-reductie van de Shell-groep, haar toeleveranciers en afnemers (ECLI:NL:RBDHA:2021:5337).

²⁹ Zie Bakker e.a., ‘Het Rijnlands model als inspiratiebron’; Buijs, ‘Civil society’, 33; Menz, ‘Auf Wiedersehen’, 33-35.

³⁰ Zie Menz, ‘Auf Wiedersehen’, 46-47; Schouten en Spijker, *Rijnland werkt. In gesprek met ondernemers*, 25.

³¹ In het normatief praktijkmodel gaat het hier om de ‘conditionerende normen’, zie Jochemsen, Kuiper, en De Muynck, ‘Een theorie over praktijken’, 12.

³² Zie Bauman, *Liquid Modernity*; Beck en Beck-Gernsheim, ‘Individualization and “precarious freedoms”’, 25; Dohmen, ‘De laatmoderne queeste naar authenticiteit’, 52; Giddens, *The Consequences of Modernity*, 21; Sennett, *De flexibele mens*; Taylor, *Een seculiere tijd*, 777-78.

³³ Bauman, *Liquid Modernity*, 8. Een dilemma in discussies over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen is hoe deze vloeibaarheid zich verhoudt tot de (rechts)zekerheid die in het (wereldwijde) economisch verkeer gewenst is, hier ga ik voorlopig aan voorbij.

³⁴ Palazzo en Scherer, ‘Corporate Legitimacy as Deliberation: A Communicative Framework’, 76.

³⁵ Niet enkel het concept ‘markt’, maar ook het concept ‘civil society’ is normatief geladen. Zie: Kamphuis, ‘Civil society’. Voor een overzicht van verschillende visies op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen (*corporate social responsibility*), zie Heikkurinen en Mäkinen, ‘Synthesising Corporate

2.3 Werk en transcendentie

Ook de persoonlijke context van de werknemer of ondernemer heeft invloed op de manier waarop werk wordt uitgeoefend en op de ethische keuzes die op de werkvloer worden gemaakt, zoals hierboven al werd aangestipt. Bepalend en typerend voor de primaire identiteit zijn bepaalde fundamentele overtuigingen, die wel zijn getypeerd als ‘control beliefs’ (Wolterstorff³⁶), ‘grondmotief’ (Dooyeweerd)³⁷ of ‘worldview’³⁸. Het verschilt per persoon hoe expliciet, coherent en stabiel deze overtuigingen zijn. Van belang voor deze scriptie is dat ze ook een transcendente dimensie kunnen hebben of zelfs daarom kunnen draaien. Bij de grote wereldreligies is dit evident, maar ook in andere gevallen kunnen fundamentele persoonlijke overtuigingen verwijzen naar iets of iemand dat het immanente kader overstijgt.

Je neemt je persoonlijke identiteit (primaire identiteit) mee naar de context van je werk. Deze kruist daar veelvuldig je professionele identiteit (secundaire identiteit). Waar je je professionele identiteit in andere contexten kan afleggen, voelt het voor veel mensen van wezenlijk belang om je persoonlijke identiteit niet te hoeven verloochenen op de werkvloer.³⁹ ‘Professionaliteit’ betekent dan ook niet dat persoonlijke overtuigingen geen rol meer spelen. “Professionalism shapes, transforms, and limits personal ideals, but it does not eliminate their importance in understanding professional responsibilities. Conversely, personal ideals shape, transform and occasionally limit a profession’s codified statement of responsibilities.”⁴⁰ Voor dit onderzoek valt te verwachten dat de transcendente dimensie bij besluitvorming bij ethische dilemma’s op de werkvloer eerder aan de oppervlakte komt als er hierbij wrijving ontstaat tussen primaire en secundaire identiteiten.

De primaire identiteit van beroepsbeoefenaars hoeft niet te schuren met de secundaire identiteit, maar kan deze ook ondersteunen. Zo brengen mensen de deugden die aan fundamentele overtuigingen verbonden zijn en in gemeenschappen buiten de werkvloer zijn gevormd ook mee naar de werkvloer.⁴¹ Bovendien kunnen op basis van hun fundamentele overtuigingen mensen hun werk als roeping zien. Zo staat in Kolossenzen 3:23-24: “Wat u ook doet, doe het van harte, alsof het voor de Heer is en niet voor de mensen, want u weet dat u van de Heer een erfenis als beloning zult ontvangen – uw meester is Christus!” ‘Roeping’ kan zo een motiverende factor zijn, die de kijk van mensen op hun werk kleurt en hun verantwoordelijkheidsgevoel versterkt. Tegelijk kan door ‘roeping’ de beroepspraktijk ook kritisch tegen het licht worden gehouden (zoals we hierboven al zagen).⁴² Overigens werd voor de Reformatie onderscheid gemaakt tussen twee soorten roeping: ‘officium’ (gewoon) en ‘vocatio’ (geestelijk). De hoofdvraag van deze scriptie kan in dit kader ook als volgt worden geformuleerd: “Hoe kan het officium van het gewone dagelijkse beroep in verband gebracht worden met de vocatio die van God en Christus komt?”⁴³

Responsibility on Organisational and Societal Levels of Analysis: An Integrative Perspective’. Zie ook Oosterhuis-Blok, ‘Marktwerking en publieke belangen’, 28, 60.

³⁶ Wolterstorff, *Reason Within the Bounds of Religion*; Zie Kuiper, *Identiteit en navolging*, 19.

³⁷ Vergelijk Dooyeweerd, *De wijsbegeerte der wetsidee*, 2:498-99; 507-8. Zie ook Lin, ‘Countering Mission Drift in a Faith-based Organization’, 139-41.

³⁸ Zie Griffioen, ‘On Worldviews’; Lin, ‘Countering Mission Drift in a Faith-based Organization’, 138; Naugle, *Worldview*; Wolters, *Creation regained*, 2. Voor de verschillen tussen deze concepten, zie Coletto, ‘Wolterstorff’s critique of the reformational view of scholarship in his essay On Christian learning’.

³⁹ Kuiper, *Identiteit en navolging*, 16-17.

⁴⁰ Martin, *Meaningful work*, 50.

⁴¹ Vergelijk Pinto-Garay, ‘Virtue Ethics in Business: Scale and Scope’; Sanderse en Kole, *Virtuoos maatwerk*.

⁴² Zie Wells en Quash, *Introducing Christian Ethics*, 251-61. Ik ga hier voorlopig voorbij aan de ‘ecclesial’-benadering die werk en liturgie met elkaar verbindt, hier kom ik in paragraaf 3.4 op terug. Zie ook Nullens, ‘Slim omgaan met ethische dilemma’s’, 104; Verstraeten, ‘Bedrijfsethiek als inspiratiebron voor een menselijke onderneming’, 17.

⁴³ Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 129.

Een hypothese van dit onderzoek is dat secularisatie niet betekent dat de transcendente dimensie op de werkvloer ontbreekt. In de tegenwoordige 'postseculiere'⁴⁴ samenleving is geloof dan wel een mogelijkheid naast andere⁴⁵, "ons tijdperk is zeer ver verwijderd van een zich rustig nestelen in een behaaglijk ongelof."⁴⁶ Sterker nog: paradoxaal zou transcendentie zelfs een grotere rol kunnen spelen. Na het verdwijnen van een gedeelde, stabiele morele horizon voelt een grote groep mensen zich onveilig en vervreemd, omdat ze niet weten wie hun 'ware ik' is, stelt Fukuyama.⁴⁷ De behoefte aan houvast in deze context zou allerlei vormen van fundamentalisme en identiteitspolitiek (al dan niet religieus) kunnen verklaren.⁴⁸ Wel zou de transitie naar een postseculiere samenleving kunnen betekenen dat de expressie van primaire identiteiten op de werkvloer steeds lastiger wordt.⁴⁹ Dit hoeft overigens niet per se negatief te worden gewaardeerd: seculariteit kan ook een constructie zijn waardoor verschillende diverse en complexe religieuze en niet-religieuze posities elkaar kunnen ontmoeten.⁵⁰

2.4 Deelconclusie

In dit hoofdstuk is de werkvloer beschreven als plaats waar een normatief geladen beroepspraktijk plaatsvindt. Er is een wisselwerking tussen deze context en andere contexten. Ook de persoonlijke context van de beroepsbeoefenaar speelt een rol, waarin een bepaalde primaire identiteit is gevormd, die wordt getypeerd en bepaald door (expliciete) fundamentele overtuigingen. Onder meer via deze overtuigingen kan transcendentie bij besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer een rol spelen.

⁴⁴ Taylor, *Een seculiere tijd*, 701.

⁴⁵ Taylor, 43.

⁴⁶ Taylor, 947.

⁴⁷ Fukuyama, *Identity*, 54.

⁴⁸ Boutellier, 'Nodale orde. Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving', 16. Hier wordt verwezen naar Castells, *The Network Society*. Zie ook Dalferth, *Sünde: die Entdeckung der Menschlichkeit*, 15.

⁴⁹ Kuiper, *Identiteit en navolging*, 16-17.

⁵⁰ Vergelijk Bretherton, *Resurrecting Democracy*, 8. Werk en transcendentie kunnen niet alleen via persoonlijke overtuigingen aan elkaar worden gerelateerd, zoals in deze paragraaf. Ook via het collectieve niveau van een bedrijf of organisatie (vergelijk het woord 'corporatie') kan transcendentie een rol spelen. De werkvloer heeft volgens sommigen bijvoorbeeld een eigen 'spiritualiteit', vergelijk de in voetnoot 217 genoemde werken.

3 BESLUITVORMING BIJ ETHISCHE DILEMMA'S

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de tweede deelvraag onderzocht: hoe verloopt het proces van besluitvorming bij ethische dilemma's? Eerst wordt beschreven wat een ethisch dilemma precies is en worden enkele voorbeelden gegeven van dilemma's op de werkvloer. In de derde paragraaf wordt beargumenteerd dat het proces van besluitvorming een hermeneutisch karakter heeft, waarna in de vierde paragraaf kort wordt ingegaan op het eigen karakter van christelijke ethiek.

3.2 Ethische dilemma's

Ethiek gaat niet alleen over wat er in een bepaalde casus moet gebeuren, maar ook over hoe we überhaupt ons leven moeten leven en hoe we ons tot allerlei onderwerpen moeten verhouden.⁵¹ Ethiek kan dan ook niet worden gereduceerd tot ethische dilemma's.⁵² Toch is mijn stelling dat ethische dilemma's als hotspot kunnen worden gezien van ethische besluitvorming.

Er zijn verschillende visies op wat er precies aan de hand is bij een vraagstuk dat als dilemma wordt ervaren: zijn er geen morele regels, botsen deze of vragen deze niet wat je in eerste instantie denkt?⁵³ Met Oliver O'Donovan stel ik dat het laatste het geval is: er is geen moreel vacuüm of een derde regel die altijd de doorslag geeft.⁵⁴ Een ethisch dilemma kan dus worden gedefinieerd als *een situatie waarin een actor het lastig vindt om te bepalen wat 'goed' is, vanwege het voorhanden zijn van verschillende alternatieven*. Het komt er dan voor diegene op aan om de toepasselijke ethische regel te herkennen.⁵⁵ Dit wordt als lastig ervaren, omdat 'morele kosten' vaak onvermijdelijk zijn: aan legitieme argumenten kan geen gehoor worden gegeven, waardoor rechten of belangen van jezelf en anderen moeten wijken.⁵⁶ In hoeverre een vraagstuk door de actor als 'dilemma' worden ervaren, is afhankelijk van zijn ethische overtuigingen en onderscheidingsvermogen.⁵⁷

Als je met een dilemma wordt geconfronteerd treden je eigen vooronderstellingen, doelen en visies in een bepaalde mate op de voorgrond en krijg je de kans om deze kritisch te bevragen.⁵⁸ Niet enkel morele regels kunnen bij een ethisch dilemma dus scherper worden, maar ook de ethische visies van de besluitende persoon. Dit is direct de onderbouwing van mijn hypothese dat een transcendent perspectief zich kan ontvouwen bij besluitvorming bij ethische dilemma's. Regels en overtuigingen kunnen immers verwijzen naar iets dat boven een immanente perspectief uitstijgt. Voor christenen zijn geloof en ethiek bijvoorbeeld fundamenteel met elkaar verbonden, zoals in paragraaf 2.3 al met andere woorden werd gesteld. Zonder ethiek hiertoe te reduceren, wordt in deze scriptie daarom gefocust op ethische dilemma's.

⁵¹ O'Donovan, 'Christian Moral Reasoning', 124.

⁵² Zie het betoog van Pincoffs: 'Quandary Ethics'. Vergelijk Verhey, *Remembering Jesus*, voetnoot op p. 5-6.

⁵³ O'Donovan, 'Christian Moral Reasoning', 126-27.

⁵⁴ O'Donovan, 126-27. MacIntyre stelt daarentegen in *After Virtue* wel dat "the tragic protagonist cannot do everything that he or she ought to do", 259.

⁵⁵ 'Regel' versta ik hierbij breder dan deontologie. Ook uit deugdethiek, waardenethiek en gevolgenethiek kunnen handelingsperspectieven voortvloeien, zie §3.3.3. Met andere woorden: niet alleen 'wat' er wordt gedaan in een dilemma, maar ook 'hoe' het wordt gedaan is van belang. Uiteindelijk verschilt deze benadering daarom zo niet veel van die van MacIntyre in *After Virtue*, 259-260.

⁵⁶ Karssing en Wirtz, 'Een gevaarlijke gedachte', 152.

⁵⁷ Zie Karssing en Wirtz, 'Een gevaarlijke gedachte', 151-53. Vergelijk ook Kaptein, *The Six Principles of Managing with Integrity*, 14.

⁵⁸ Karssing en Wirtz, 152, die hierbij verwijzen naar Badaracco Jr., *Defining Moments*. Zie ook Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 94. Dit kan worden verbonden met de stelling van Pincoffs dat ethische dilemma's niet in het luchtledige ontstaan: 'Quandary Ethics'.

Leiderschap en ethische dilemma's zijn met elkaar verbonden: op de werkvloer moet een leidinggevende immers meestal de knoop doorhakken. Vandaar stelt Kaptein: "The manager's function exists by virtue of the fact that dilemmas exist."⁵⁹ Kaptein en Wempe onderscheiden drie types dilemma's waarmee managers zich geconfronteerd kunnen zien:

- "Dirty hands dilemmas: a conflict between organizational interests and stakeholder interests, or the mutual exclusivity of stakeholders interests.
- Many hands dilemmas: a clash between managers and employees' interests and viewpoints regarding their function within the organization.
- Entangled hands dilemmas: an incompatibility between organizational interests and a manager/employee's personal interests and – as a consequence – those of others."⁶⁰

Ook niet-leidinggevendenden kunnen bij (deze verschillende types) dilemma's betrokken zijn, deze scriptie beperkt zich dan ook niet tot leidinggevendenden. Hieronder worden er drie concrete voorbeelden gegeven van ethische vraagstukken op de werkvloer.⁶¹

1. Een van uw ondergeschikten maakt geregeld fouten in haar werk. U weet echter dat ze vorige keer dat ze op haar werk werd aangesproken, last kreeg van psychische klachten. Wat doet u?
 - a. U spreekt haar aan op haar werk.
 - b. U spreekt haar niet aan op haar werk.
2. Uit een offerte blijkt dat een buitenlandse fabrikant 20% goedkoper dan uw huidige leverancier een van uw benodigde grondstoffen kan leveren. Hoewel hij u meermaals verzekert dat hij alles uitstekend op orde heeft, twijfelt u aan de arbeidsomstandigheden in de fabriek. Wat doet u?⁶²
 - a. U accepteert de offerte.
 - b. U accepteert de offerte niet.
3. Een van uw dienstverleningspakketten is populair bij uw cliënten, die er goed voor betalen. Ze zijn echter net zo goed geholpen met een van uw andere dienstverleningspakketten, dat echter voor u veel minder geld in het laatje brengt. Wat doet u?
 - a. U adviseert uw cliënten over te stappen naar het andere pakket.
 - b. U houdt deze situatie in stand.

3.3 Ethiek als hermeneutiek

3.3.1 Reflectie en deliberatie als verstaansprocessen

Hoe vindt ethische besluitvorming plaats? Bij een dilemma zou bijvoorbeeld een keuze kunnen worden gemaakt op basis van een worp van een dobbelsteen, een ingeving (evt. na een bepaald ritueel) of een gevoel. Uitgangspunt van dit onderzoek is dat ethische besluitvorming in ieder geval

⁵⁹ Kaptein, *The Six Principles of Managing with Integrity*, 14.

⁶⁰ Kaptein, 16. Zie Kaptein en Wempe, *The Balanced Company*, 166-72.

⁶¹ Deze voorbeelden kunnen worden getypeerd als *dirty hands dilemmas* (1 en 3) en een *entangled hands dilemma*. Voor andere voorbeelden, zie Kaptein, *The Six Principles of Managing with Integrity*, 13; Schwartz, *Business ethics*, hoofdstuk 7.

⁶² Ontleend aan <https://mitsprout.nl/partners/performance-verbeteren/ethische-dilemmas-op-de-werkvloer-wat-zou-jij-doen>, geraadpleegd op 21 april 2021.

niet uitsluitend een subjectief of toevallig proces is, maar dat hierover geredeneerd en gecommuniceerd kan worden.⁶³

Volgens de theoloog Oliver O'Donovan bestaat moreel redeneren uit twee soorten denken: reflectie en deliberatie. Reflectie is denken *over* iets, deliberatie is denken *richting* een keuze of handeling. Beide vormen van redeneren hangen met elkaar samen en zijn van elkaar afhankelijk: reflectie zonder deliberatie is slechts theoretisch, deliberatie zonder reflectie is onmogelijk.⁶⁴ Dit begrippenpaar correspondeert met het Aristotelische onderscheid tussen theoretische en praktische rede. Gadamer stelt over de ethiek van Aristoteles:

“The crux of Aristotle's philosophical ethics, then, lies in the mediation between logos and ethos, between the subjectivity of knowing and the substance of being. Moral knowledge does not climax in courage, justice, and so on, but rather in the concrete application that determines in the light of such knowledge what should be done here and now.”⁶⁵

Dat 'zijn' en 'doen', de indicatief en de imperatief, met elkaar samen hangen, impliceert dat dit een hermeneutisch proces is. Bestaan is altijd verstaan⁶⁶, stelde Heidegger: de mens bevindt zich altijd in een bepaalde tijd⁶⁷ en wereld.⁶⁸ Reflectie en deliberatie zijn verstaansprocessen en daarom als zodanig aanvechtbaar. Het kritisch vragen stellen bij verstaansprocessen om uiteindelijk de kunst van interpretatie beter te beheersen is 'hermeneutiek'.⁶⁹ Gadamer weer:

“A philosophical ethics that is not only aware of its own questionableness in this way, but takes that very questionableness as one of its essential contents seems to me the only kind that is adequate to the unconditionality of the moral.”⁷⁰

Ethiek betreft zo een hermeneutisch verstaansproces, waarna een knoop wordt doorgehakt. Ethiek kan daarmee worden gezien als “a reflective extension of moral reasoning.”⁷¹ Dit betekent ook dat ons moreel bewustzijn niet uit het niets ontstaat of wordt geconstrueerd, maar 'ontwaakt'.⁷² Je bent al in een wereld 'geworpen' waar allerlei vragen zich voordoen en je allerlei redenen geeft voor je handelen.⁷³ Zodra we ons hier bewust van zijn, “we know we must give our attention to being wider awake. Out of this focused attention moral thinking arises.”⁷⁴

Dit alles betekent niet dat gewoonte en intuïtie bij bewuste ethische besluitvorming geen rol zouden moeten spelen. De crux is om de subjectieve achtergrond van interpretatie niet als ballast te beschouwen, waardoor men in relativisme zou verzanden, maar als rijkdom om beter te kunnen interpreteren.⁷⁵ Onder meer Paul Ricoeur heeft erop gewezen dat de vorming van de interpretatie in

⁶³ Contra het 'emotivisme' waartegen ook MacIntyre zich keert in *After Virtue*.

⁶⁴ O'Donovan, 'Christian Moral Reasoning', 122-23. Vergelijk O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 25, 33.

⁶⁵ Gadamer, *Hermeneutics, Religion, and Ethics*, 29.

⁶⁶ Heidegger, 142-48, 398.

⁶⁷ Heidegger, 19.

⁶⁸ Heidegger, 52-59.

⁶⁹ Zie De Bruijne en Burger, *Gereformeerde hermeneutiek vandaag*; Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 93; Thiselton, *Hermeneutics*, 4.

⁷⁰ Gadamer, *Hermeneutics, Religion, and Ethics*, 36. Over Gadamer en hermeneutische ethiek, vergelijk Nullens, 'Het Ware, Goede en Mooie'.

⁷¹ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 68.

⁷² O'Donovan, 13.

⁷³ Deze alteriteit kan worden opgevat als de grens van hermeneutiek, zie Van Tongeren, 'Ethics and the limits of hermeneutics'.

⁷⁴ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 14. Voor deze paragraaf, vergelijk de omschrijving van ethiek van Van Tongeren als 'hermeneutiek van morele ervaring', recent in *The art of living well*. Zie verder Nullens, 'Schriftgezag op het speelveld van de hermeneutische ethiek'; Van Tongeren, 'Moral Philosophy as a Hermeneutics of Moral Experience'.

⁷⁵ Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 93.

het hermeneutisch proces een belangrijke rol speelt, sterker nog: het doel is.⁷⁶ Analoog aan zijn visie op de interpretatie van teksten, beschrijft hij in zijn 'kleine ethiek' een hermeneutische boog van de ethische doelstelling (overtuiging) via morele normen (kritiek en uitleg) naar praktische wijsheid (tweede naïviteit).⁷⁷ De theoloog Samuel Wells spreekt van ethiek als improvisatie. "The moral life should not be experienced as an agony of impossible choice. Instead, it should be a matter of habit and instinct. Learning to live well is about gaining the right habits and instincts, rather than making the right choices."⁷⁸

3.3.2 Drie achtergronden

Niet alleen wat betreft de vragen die zich als 'moreel' of als 'dilemma' voordoen is er een verborgen gedeelte, maar ook bij de keuze die gemaakt wordt. In paragraaf 3.2 werd al gesteld dat bij de besluitvorming bij een dilemma de ethische visies van de actor en de achtergrond daarvan in een bepaalde mate op de voorgrond treden. Dit kan worden verbonden met het communicatieve karakter van autoriteit als "an event in which a reality is communicated to practical reason by a social communication."⁷⁹ "Authority has a bottleneck form; the perception of a reality demanding action is filtered through a focused disclosure. Reality is shown us, but instead of seeing it whole, entire, and in the round, we see it through this demonstration, this theory, this command."⁸⁰ Nooit weet je alles: "Faith in things unseen is always an element in practical reasonableness. The communicative framework of our practical reasoning does not allow us to take in the complete pictures straight off."⁸¹

Een belangrijke nuance hierbij is dat niet elke autoriteit expliciet is. In het hermeneutisch proces klinken vele stemmen die het handelen of de keuze van het individu bewust of onbewust sturen.⁸² Allerlei sociale fenomenen (van familie tot een politieke partij, van een gelezen blog tot een geloofstraditie, van liefde tot haat) impliceren een bepaalde autoriteit.⁸³ Soms ben je in dialoog⁸⁴, maar een dergelijk gesprek kan zich ook op de achtergrond voordoen. Als ik het goed zie, gaat het hier om de zogenaamde *imponderabilia*, "zaken waarvan de waarde niet juist valt aan te geven, maar die toch hun onmiskenbare invloed doen gelden."⁸⁵

De vorige alinea's zijn voornamelijk gebaseerd op het eerste deel van de serie 'Self, World and Time' van Oliver O'Donovan. Samenvattend kunnen er op basis hiervan bij besluitvorming bij ethische dilemma's drie verborgen gedeeltes of 'achtergronden' worden onderscheiden: A) de vragen die zich als 'moreel' of als 'dilemma' voordoen zijn slechts een deel van alle (denkbare) vragen, B) autoriteit is een lens op de realiteit en C) bij besluitvorming spelen ook impliciete autoriteiten een rol (zie figuur 1). Deze achtergronden kan je bijvoorbeeld met de volgende vragen op het spoor komen: A) Is er een moreel vraagstuk of dilemma? B) Welke realiteit ligt er achter deze autoriteit? C) Wat speelt eigenlijk ook een rol?

Een voorbeeld maakt het wat minder abstract: Levi (3 jaar) heeft trek en wil een koekje uit de koekjestrommel pakken. A) Dit kan vanzelfsprekend zijn voor hem, zonder dat hij erover nadenkt. Hij kan het echter ook als ethische vraag ervaren: zijn geweten speelt op. B) Zijn moeder kan

⁷⁶ Zie Vanhoozer, 'The Joy of Yes - Ricoeur'.

⁷⁷ Ricoeur en Blamey, *Oneself as Another*. Zie Blundell, *Paul Ricoeur between Theology and Philosophy*, 106, in het algemeen 105-128; Thiselton, *Hermeneutics*, 205-8.

⁷⁸ Wells, *Improvisation*, 75.

⁷⁹ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 53.

⁸⁰ O'Donovan, 53.

⁸¹ O'Donovan, 54.

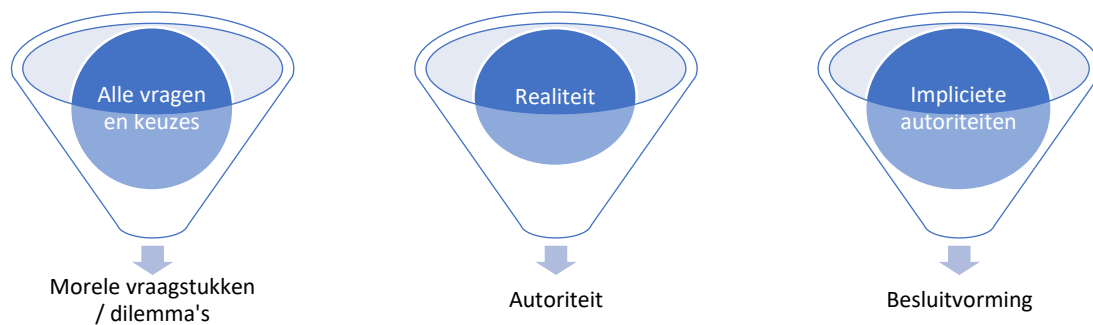
⁸² Zie O'Donovan, 49.

⁸³ O'Donovan, 54.

⁸⁴ Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 94.

⁸⁵ Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 160.

bijvoorbeeld hebben gezegd: je mag niet zomaar koekjes pakken zonder toestemming. Levi weet niet waarom dit werd gezegd, maar luistert wel. C) Zonder dat Levi het beseft, spelen er nog meer factoren in zijn keuze om geen koekje te pakken. Het is bijvoorbeeld niet zomaar iemand die hem verbod koekjes te pakken, maar zijn moeder. Zij is familie, en bovendien houdt Levi van haar.

Figuur 1 Achtergronden bij ethische besluitvorming

3.3.3 Drie modellen voor ordening

De taak van ethische reflectie en deliberatie is om elementen uit de achtergronden naar de voorgrond te halen en hierin orde aan te brengen. Er kan op verschillende manieren orde worden aangebracht in ethische besluitvorming, bijvoorbeeld:

- Ten eerste kan bij moreel redeneren onderscheid worden gemaakt tussen vijf verschillende contexten: de normatieve praktijk, het zelf (identiteit), de microcontext (bijvoorbeeld vrienden, familie en collega's), de macrocontext (samenleving) en de transcendent werkelijkheid (bijvoorbeeld God, toekomst). Er is hierbij sprake van een wisselwerking: het individu dat ethisch reflecteert en deliberereert heeft een (impliciete) visie op elk van deze dimensies en elk van deze contexten impliceert bepaalde autoriteiten.⁸⁶
- Ten tweede kunnen vier vormen van moreel redeneren en interpreteren worden onderscheiden: vanuit normen (deontologie), gevolgen (bijv. utilitarisme), deugden en waarden. Deze verschillende methoden kunnen ook worden herkend in de filosofische en de theologische ethiek.⁸⁷
- Ten derde kunnen er drie referentiepunten worden onderscheiden: "The gift of self, perfected in faith, provides a point of view from which we may understand the world as affording us time to act; the gift of the world, perfected in love, provides a point of view from which we may understand the self as laying claim to its own time; the gift of time, perfected in hope, provides a point of view from which we may understand the self as active within the world."⁸⁸

Bovenstaande modellen moeten niet als eenduidige formules worden gezien, dat zou een reductie zijn van de complexe werkelijkheid. Ze dienen slechts als hulpmiddel voor ethische reflectie en deliberatie en de reflectie daar weer op.⁸⁹ Sommige onderscheidingen zijn voor discussie vatbaar: waarom behoren collega's tot de microcontext en niet tot de macrocontext? Fungeren deugden niet soms als absolute normen? Bovendien vertrekken bovenstaande modellen vanuit verschillende

⁸⁶ Zie Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 100-104. Hij stelt dat ethisch redeneren wordt 'gedragen en ingevuld' door deze niveaus (95).

⁸⁷ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 71-77; Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 96-100.

⁸⁸ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 92.

⁸⁹ Zie Nullens, 'Slim omgaan met ethische dilemma's', 94.

perspectieven en bestaat hiertussen overlap. Het 'zelf' wordt bijvoorbeeld in het eerste en derde model genoemd. Wellicht kunnen deze modellen dus worden gecorrigeerd, aangevuld en/of geïntegreerd, maar dat is niet nodig voor dit onderzoek. De onderscheidingen worden hier enkel geïntroduceerd om de vele verschillende aspecten van ethische besluitvorming op het spoor te kunnen komen.

3.4 Christelijke ethiek

Tot dusver is er in het algemeen gesproken over ethiek, maar wat is het eigene van christelijke ethiek? In aansluiting op de vorige paragraaf zou je kunnen zeggen dat christelijke ethiek in Christus het antwoord zoekt, vindt en verwacht. Bonhoeffer stelde: "De oorsprong van de christelijke ethiek is niet de werkelijkheid van het eigen ik, niet de werkelijkheid van de wereld, maar ook niet de werkelijkheid van normen en waarden. Het is de werkelijkheid van God in zijn openbaring in Jezus Christus."⁹⁰ Het eigene van christelijke ethiek is dat ze deze transcendente werkelijkheid onderkent en als fundament neemt voor reflectie en deliberatie. De coherentie achter het zelf, de wereld en de tijd wordt dus pas op het spoor gekomen als Christus als centrum wordt gezien.⁹¹ Dit heeft het karakter van 'openbaring'. In termen van de vorige paragraaf: de voor- en achtergronden van besluitvorming kunnen niet worden gekend door een autonoom proces van reflectie en deliberatie, maar moeten door iemand anders worden blootgelegd. Dit heeft ook een eschatologische dimensie: nu kan een poging worden gedaan om deze te kennen, op de nieuwe hemel en nieuwe aarde zullen we volledig kennen. Dan zal Christus bovendien oordelen, waardoor ethische verantwoordelijkheid een urgent karakter heeft.⁹²

Christelijke ethiek is verbonden met liturgie.⁹³ In de kerk word je gevormd om aan Christus gelijkvormig te worden. "Worship is the time when God trains his people to imitate him in habit, instinct, and reflex."⁹⁴ Er is hier sprake van een wisselwerking: de levende praktijk in de kerk wordt gevormd door een traditie van ethische principes en vormt deze weer op haar beurt.⁹⁵ Dit impliceert ook dat spiritualiteit en ethiek fundamenteel met elkaar verweven zijn en dat christelijke ethiek een exclusief karakter heeft. Zoals Hauerwas het verwoordt: "Christian ethics is not written for everyone, but for those people who have been formed by the God of Abraham, Isaac, Jacob, and Jesus, since Christian ethics presupposes a sanctified people wanting to live more faithful to God's story, and thus it cannot be a minimalistic ethic for everyone."⁹⁶ In dit opzicht kan het 'ontwaken' waar het in de vorige paragraaf over ging beter worden getypeerd als 'bekering'.⁹⁷

Maar, dit betekent niet dat kerk en wereld of christelijke ethiek en niet-christelijke ethiek strikt gescheiden moeten worden. Er zijn immers niet twee werkelijkheden: er is maar één werkelijkheid en dat is "de werkelijkheid van God, zoals deze in Christus openbaar geworden is in de werkelijkheid van de wereld."⁹⁸ We moeten God leren zien in de wereld, zodat we de wereld kunnen leren zien wat het betekent om wereld te zijn.⁹⁹ Het christelijk geloof heeft een universele strekking. In de woorden

⁹⁰ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 37.

⁹¹ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 25.

⁹² O'Donovan, 39.

⁹³ Deze verbinding met liturgie is een correctie op de ecclesiology van Kuyper, vergelijk De Bruijne, "'Colony of Heaven': Abraham Kuyper's Ecclesiology in the Twenty-First Century".

⁹⁴ Hauerwas en Wells, 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It', 25. Zie O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 58-62.

⁹⁵ Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 115-16.

⁹⁶ Hauerwas, 'The Servant Community', 373. Vergelijk Yoder, 'The Hermeneutics of Peoplehood: A Protestant Perspective on Practical Moral Reasoning', 64-65.

⁹⁷ Bretherton, 'Book Review: Oliver O'Donovan, *Self, World, and Time*', 367.

⁹⁸ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 44.

⁹⁹ Hauerwas, 'The Servant Community', 377; Hauerwas, 'The Christian Difference', 154.

van Abraham Kuyper: “Er is in de kerk concentratie, maar die kerk heeft vensters in haar muren, en door die vensters straalt het licht van de Eeuwige uit over heel zijn wereld.”¹⁰⁰ Zoals in paragraaf 4.2 verder wordt beargumenteerd, is het daarom terecht dat in deze scriptie naar de context van de werkvloer wordt gekeken.

3.5 Deelconclusie

In dit hoofdstuk zijn de concepten ‘besluitvorming’ en ‘ethische dilemma’s’ uit de hoofdvraag verder uitgewerkt. Een ethisch dilemma is *een situatie waarin een actor het lastig vindt om te bepalen wat ‘goed’ is, vanwege het voorhanden zijn van verschillende alternatieven*. Juist in dergelijke situaties wordt een beroep gedaan op de hermeneutische vaardigheden van de actor: het bewust en kritisch uitoefenen van de verstaansprocessen van reflectie en deliberatie. Bij zowel de vragen die zich voordoen, de stem van elke autoriteit en de autoriteiten die een rol spelen is er sprake van een verborgen gedeelte. Door ethische reflectie en deliberatie kunnen elementen uit dit verborgen gedeelte naar de voorgrond worden gehaald, en kan daarmee ook een transcendent perspectief zich ontfouwen. Bij christelijke ethiek is de transcendente werkelijkheid expliciet het uitgangspunt, maar deze kan niet worden beperkt tot de kerk. Het hermeneutische proces van ethische besluitvorming kan verder worden geordend via de verschillende contexten die een rol spelen, via de verschillende vormen van moreel redeneren en interpreteren en via de drie gezichtspunten van het zelf, de wereld en de tijd.

¹⁰⁰ Kuyper, *Het Calvinisme: zes Stone-lezingen*, 64. Deze verbinding tussen Bonhoeffer, Hauerwas en Kuyper is niet vanzelfsprekend, maar gaat uit van een Kuyper-interpretatie die de kerk als organisme en als instituut dicht bij elkaar houdt. Vergelijk De Bruijne, “‘Colony of Heaven’: Abraham Kuyper’s Ecclesiology in the Twenty-First Century”; De Bruijne, ‘Abraham Kuyper in een post-christelijke tijd’.

4 METHODE

4.1 Inleiding

Nu in de vorige hoofdstukken alle concepten uit de onderzoeksvraag zijn geïntroduceerd, wordt in dit hoofdstuk de methode beschreven (de derde deelvraag). In de tweede paragraaf wordt een theologische onderbouwing gegeven voor empirisch onderzoek buiten kerken onder christenen en niet-christenen. Nadat in de derde paragraaf dit onderzoek is gesitueerd in ‘theologische empirische ethiek’, wordt in de vierde paragraaf de onderzoeksmethode uitgebreid beschreven. Er wordt afgesloten met een deelconclusie.

4.2 Theologisch empirisch onderzoek: waarom?

Het feit dat de kerk vensters heeft naar de wereld, oftewel een vorm van ‘algemene genade’¹⁰¹, geeft aan waarom theologisch empirisch onderzoek kan en moet worden gedaan. Voor praktisch-theologisch onderzoek *in kerken* worden verschillende theologische argumenten gegeven, bijvoorbeeld vanuit de noties van incarnatie, sacramenten en openbaring¹⁰² of de sociale triniteitsleer.¹⁰³ Het doen van theologisch empirisch onderzoek *buiten kerken* onder christenen en niet-christenen kan volgens mij verantwoord theologisch worden beargumenteerd vanuit algemene genade, oftewel de betrokkenheid van de drieenige God op de wereld.

Allereerst is de gevallen wereld nog Vaders schepping en de zondige mens nog mens.¹⁰⁴ De wereld kan daarom worden begrepen “als de door God voor de komst van Christus bewaarde, behouden wereld, waarin we als mensen en in de bestaande ordeningen goed kunnen en moeten leven.”¹⁰⁵ Van Bruggen stelt het zo: “Christelijke ethiek is geen privéethiek ván of vóór christenen alleen, maar zij leidt terug tot de God van hemel en aarde. Christelijke ethiek, gebaseerd op het evangelie, valt samen met de *algemene* ethiek die geldt voor alle mensen, voor alle schepselen van de Vader van onze Here Jezus Christus.”¹⁰⁶

Ten tweede is de wereld verzoend in Christus. Met hem als fundament horen God en wereld bij elkaar¹⁰⁷ en is het goede werkelijkheid geworden.¹⁰⁸ Het heilswerk van Christus betekent dat de levende God nog altijd scheppend aanwezig is. Karl Barth verwoordt het zo:

“Hört ihr nicht, wie die Stimme des Gewissens jetzt überall redet in der verirrtten und in tiefe Not geratenen Menschheit — außerhalb der Kirchenmauern mindestens so stark wie innerhalb? (...) Laßt doch eure wohlfeilen Urteile über das, *was* sich da regt und *wie* es sich regt, und öffnet die Augen und seht, *was dahinter* steht, *was Gott dahinter* sieht, im ‘Verborgenen der Menschen’: die Kraft der Auferstehung! Das ist eben das entscheidende

¹⁰¹ Kuyper, *Het Calvinisme: zes Stone-lezingen*, 69. ‘Een vorm’, want Kuyper maakt onderscheid tussen ‘general common grace’ en ‘progressive common grace’. Hier gaat het om de laatstgenoemde vorm. Zie De Bruijne, “‘Colony of Heaven’: Abraham Kuyper’s Ecclesiology in the Twenty-First Century”, 458.

¹⁰² Fiddes, ‘Ecclesiology and Ethnography’, 18-19. Zie ook Smith, *Desiring the Kingdom*, 141.

¹⁰³ Ward, *Participation and Meditation. A Practical Theology for the Liquid Church*, 96-99; Schaeffer stelt dat bij deze noties een duidelijke criteriologische functie ontbreekt: waarom kunnen deze als denkmodel worden toegepast? Zelf beargumenteert hij theologisch empirisch onderzoek daarom vanuit de kerk als schepping van het Woord: Schaeffer, ‘Theologie en etnografie’, 7-13, zie ook Schaeffer, ‘De kerk als schepping van het Woord’. Interessant is dat Ward ook zelf ziet hoe een theologische notie als de sociale triniteitsleer plaats kan krijgen in een projectie van eigen wensen en ideeën, zie Ward, *Liquid Ecclesiology*, 20.

¹⁰⁴ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 127.

¹⁰⁵ Bonhoeffer, 127.

¹⁰⁶ Van Bruggen, ‘Geloofsgehoorzaamheid’, 91-92.

¹⁰⁷ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 51.

¹⁰⁸ Bonhoeffer, 41.

Neue 'meines Evangeliums', daß jetzt etwas Gewisseres als Religion und Moral in der Welt wirksam und wichtig geworden, daß der Arm Gottes jetzt in der ganzen Menschheit in Bewegung gekommen ist."¹⁰⁹

Ten derde waait de Geest over de wereld. Dit impliceert dat een polariteit tussen 'kerk' en 'wereld' en tussen 'christenen' en 'niet-christenen' tekortschiet.¹¹⁰ Door de Geest kan het heil niet worden opgesloten. Er is weliswaar een onderscheid tussen kerk en wereld, christenen en niet-christenen en de stad van God en de aardse stad, maar deze zijn "in deze wereld dooreengevlochten en met elkaar vermengd, totdat ze door het laatste oordeel zullen worden gescheiden."¹¹¹

De wereld is Vaders schepping, is in Christus verzoend en is door de Geest doorademd. Paulus kon daarom op de Areopagus stellen dat God van niemand ver weg is: "In hem leven wij, bewegen wij en zijn wij" (Handelingen 17:27-28). Douma spreekt in dit kader over de "overmacht van Gods openbaring": "God openbaart zich in zijn schepping, in zijn toorn en genade, en geen mens komt onder de kracht van die openbaring uit."¹¹² De 'concentratie in de kerk' moet theologen er niet van weerhouden om ook buiten de kerk praktisch onderzoek te doen. Juist omdat de theologie is ingebed in het leven van de kerk, is deze ook verbonden aan de praktijk.¹¹³ Theologisch empirisch ethisch onderzoek voorkomt dat theologie abstract wordt en ethiek een ideologie. De praktijk kan zo als toetssteen dienen voor theologie.¹¹⁴ Hierom is onderzoek naar ethische besluitvorming op de werkvloer door christenen en niet-christenen ook theologisch te verdedigen.

Nu is verdedigd *dat* observaties bij besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk in relatie tot transcendentie kunnen worden gebracht is de vervolgvraag: *hoe?* Vooropgesteld moet worden dat God niet slechts een factor is, maar ook een actor.¹¹⁵ Gods handelen kan niet worden beperkt tot bepaalde aspecten van (besluitvorming bij) ethische dilemma's. Het is daarom foutief om in deze scriptie transcendentie te willen lokaliseren: "daar is of handelt God wél en daar niet." Eigenlijk gaat het om een omgekeerde lokalisatie: van (besluitvorming bij) ethische dilemma's ten opzichte van transcendentie. Waar wordt 'openbaring' ervaren? Waar is sprake van zonde en waar van genade? Wat moet en mag – op grond van Gods genade – geclaimd worden voor Jezus Christus?¹¹⁶

Ten eerste impliceert dit dat in theologisch empirisch onderzoek nederigheid en onderscheidingsvermogen zijn vereist om in een zondige wereld Gods bemiddelende handelen te kunnen zien.¹¹⁷ De theoloog McGrath noemt dit 'theological attentiveness', "the disciplined habit of developing ways of seeing or envisaging reality".¹¹⁸ Deze vaardigheid wordt gevormd in de levende praktijk van de kerk.¹¹⁹ Bavinck stelt zelfs: "Christians in particular can discern better than other with the light of the Word what is in nature and thereby have learned to distinguish between nature and grace."¹²⁰ Het feit dat ik actief lid ben van een kerk is daarom voor dit onderzoek van wezenlijk

¹⁰⁹ Barth, *Der Römerbrief (Erste Fassung)*, 56-57.

¹¹⁰ Ik ga hierbij minder ver dan Sarah Coakley, die stelt dat trinitarisch denken impliceert dat de 'twoness' van man & vrouw, ons & anderen, oost & west en God & wereld wordt doorbroken. Mijns inziens is het de vraag of deze eenzijdige nadruk op de doorbrekende kracht van de Geest recht doet aan de geordende schepping van de Vader. Zie Coakley, *God, Sexuality, and the Self*, 330-31.

¹¹¹ Augustinus, *De stad van God*, 1:35.

¹¹² Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 142.

¹¹³ Zie De Bruijne, 'Gereformeerde theologie vandaag', 25-26.

¹¹⁴ Vergelijk Berkhof, *Bruggen en bruggenhoofden*, 32.

¹¹⁵ Vergelijk Bartholomew, *The God who acts in history*.

¹¹⁶ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 130.

¹¹⁷ Schaeffer, 'Theologie en etnografie', 11.

¹¹⁸ McGrath, 'The Cultivation of Theological Vision', 111.

¹¹⁹ De Bruijne, 'Christian Ethics and God's Use of the Bible', 99.

¹²⁰ Bavinck, *Reformed ethics*, 1:228.

belang. Ten tweede betekent dit dat christelijke ethiek op sommige punten schuurt: “If moral discernment is not culture-critical, it has lost its connection with the gospel of grace and has fallen into the ratification of things as they are and choices as I want them.”¹²¹ Ten derde betekent dit dat het geloof in Christus *conditio sine qua non* is voor de metamorfose van het aardse goede naar gelijkvormigheid aan Christus:

“Christ is the example not for everyone but only for those who are regenerated. Imitating him is the only form of the spiritual life. Therefore, our lives can be directed to Christ only when they proceed from him and abide in him. The mystical union with Christ is the foundation of the imitation of Christ.”¹²²

4.3 Theologische empirische ethiek

4.3.1 Introductie

Deze scriptie kan worden geplaatst in een veld dat ik hier omschrijf als ‘theologische empirische ethiek’. In het inleidende hoofdstuk werd al gesteld dat wordt aangesloten bij de (niet-theologische) empirische ethiek, waarin vooral onderwerpen rondom bedrijfsethiek en bio-ethiek empirisch worden onderzocht.¹²³ Ook wordt aangesloten bij de empirische wending in de theologie in de laatste decennia, met name in de praktische theologie.¹²⁴ Ik ben niet de eerste die theologisch empirisch ethisch onderzoek verricht: rondom verschillende thema’s is al onderzoek gedaan, met uiteenlopende methoden.¹²⁵ In deze studies wordt echter nauwelijks een theoretisch kader gegeven bij theologische empirische ethiek en wordt dit veld niet of nauwelijks benoemd, laat staan afgebakend. Ik kan literatuur gemist hebben, maar wat theologische empirische ethiek omvat en onderscheidt lijkt hooguit terloops te zijn uitgewerkt. In deze paragraaf geef ik een eerste aanzet voor de afbakening en omschrijving van theologische empirische ethiek als apart onderzoeksveld. Eerst wordt ingegaan op het theologisch karakter, daarna op de relatie met andere theologische disciplines.

4.3.2 Theologisch karakter

Wat maakt theologische empirische ethiek ‘theologisch’? Hier kan worden aangesloten bij de omschrijving van theologie van Graham, Walton en Ward: “Theology emerges as a practical problem-solving and inductive discipline, which connects with practical issues in a way that illuminates and empowers.”¹²⁶ Empirische waarnemingen geven een impuls voor theologische reflectie. Deze

¹²¹ Yoder, ‘The Hermeneutics of Peoplehood: A Protestant Perspective on Practical Moral Reasoning’, 63-64.

¹²² Bavinck, *Reformed ethics*, 1:339, zie ook 232-235.

¹²³ Vergelijk Borry, Schotsmans, en Dierickx, ‘The Origin and Emergence of Empirical Ethics’; Craft, ‘A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature’; Musschenga, ‘Empirical Ethics, Context-Sensitivity, and Contextualism’; O’Fallon en Butterfield, ‘A Review of The Empirical Ethical Decision-Making Literature’; Wangmo e.a., ‘An update on the “empirical turn” in bioethics’.

¹²⁴ Zie Ganzevoort en Roeland, ‘Lived religion’, 93-94; Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 100-106; Ward, *Introducing Practical Theology*, 55, voetnoot 1. Zie ook De Bruijne, ‘Gereformeerde theologie vandaag’, waarin bij elke theologisch discipline het belang van empirisch onderzoek wordt genoemd.

¹²⁵ Vergelijk bijvoorbeeld Barton en Muers, ‘A Study in Ordinary Theological Ethics’; Bretherton, *Resurrecting Democracy*; Francis, ‘Churchgoing and Christian Ethics’; Scharen en Vigen, *Ethnography as Christian Theology and Ethics*; Schmidt, ‘Christian ethics and empirical research’; Thorbjørnsen en Supphellen, ‘Ethics from Pulpits of the Church of Norway’; Van der Ven, Jeurissen, en Felling, ‘Moral Consciousness, Religion and Peace Action’. Vergelijk ook de nadruk die Smith legt op etnografie, bijvoorbeeld in ‘Ecclesiology and Ethnography: A Response’, de empirische elementen in de fenomenologische benadering van bijvoorbeeld Frans Vosman, Andries Baart en Roger Burggraave en de masterscriptie van Boersema, *Tussen droom en daad* (deze verwijzingen met dank aan Ad de Bruijne).

¹²⁶ Graham, Walton, en Ward, *Theological Reflection: Method*, 5.

reflectie “enables the connections between human dilemmas and divine horizons to be explored.”¹²⁷ Deze reflectie onderscheidt theologische empirische ethiek bovendien van menswetenschappen, waar, kortweg, een beschrijving van gedrag centraal staat.¹²⁸ Reflectie over morele besluitvorming (ethiek) is inherent normatief, omdat deze kan worden gezien als uitbreiding van de ethische reflectie van de actoren. Met andere woorden: theologische reflectie plaatst normatieve overtuigingen niet tussen aanhalingstekens, maar beoogt zich hier expliciet toe te verhouden.¹²⁹

Met deze benadering wordt ook aangesloten bij ‘constructive theology’: “an integrative discipline that continuously searches for a coherent, balanced understanding of Christian truth and faith in light of Christian tradition (biblical and historical) and in the context of the historical and contemporary thought, cultures and living faiths.”¹³⁰ Over de theologische benadering van dit onderzoek moet hier nog het volgende worden opgemerkt:¹³¹

- Ten eerste wordt theologie ‘anti-foundationalistisch’ benaderd. Theologie start niet met epistemologie, maar in het alledaagse leven. Immers, “‘foundation’ in the New Testament is a soteriological and an ecclesiological metaphor, and not primarily an epistemological.”¹³² God is een levende, handelende en reagerende God, daarom moet theologie zijn geworteld in de praktijk.¹³³ Dit betekent echter niet dat de Bijbel geen rol speelt in theologie: de werkelijkheid kan worden begrepen (onderscheiden!) in het licht van de tekst; het Woord van God is een lamp voor onze voeten en een licht op ons pad.¹³⁴ In deze scriptie wordt daarom toch geregeld verwezen naar Bijbelteksten.
- Ten tweede ligt aan dit onderzoek een oecumenische benadering ten grondslag. Enerzijds worden de verschillende contexten van werkenden, organisaties & bedrijven en (theologische) literatuur serieus genomen. Dit geldt ook voor mijn eigen context: ik ben verbonden aan de gereformeerde, protestantse traditie, zoals onder meer in de geciteerde literatuur zichtbaar is. Overigens is empirisch onderzoek in deze traditie niet vanzelfsprekend.¹³⁵ Anderzijds wordt in deze scriptie de verbinding tussen verschillende (theologische) contexten gezocht, die in een plurale, postseculiere samenleving is gevegd.
- Ten derde heeft niet alleen ethische besluitvorming, maar ook dit onderzoek zelf een inductief en hermeneutisch karakter. Theologische interpretatie moet coherent en dialogisch zijn, als reflectie ‘van de tweede orde’.¹³⁶ De ‘grammatica’ of ‘interne logica’ van de praktijk wordt beschreven en kritisch geanalyseerd. Dit betekent ook dat de reflecties van deelnemers aan praktijken ertoe doen: theologie sluit zich slechts hierbij aan en voert de

¹²⁷ Graham, Walton, en Ward, 6.

¹²⁸ Sociaalwetenschappelijk empirisch onderzoek kan dan ook niet probleemloos worden ingebracht in (theologische) ethiek. Schaafsma noemt bijvoorbeeld de volgende valkuilen: 1) er wordt niet meegenomen *waarom* een bepaald fenomeen empirisch onderzocht is; 2) er wordt enkel empirisch onderzoek ingebracht dat bepaalde stellingen onderbouwt (cherry picking): ‘Verwantschap – tussen theologie en antropologie’, 102-104.

¹²⁹ O’Donovan, *Self, World, and Time 1*, 68.

¹³⁰ Kärkkäinen, *Christ and Reconciliation*, 13. Geciteerd door Lin, ‘Countering Mission Drift in a Faith-based Organization’, 6.

¹³¹ Voor onderstaande punten, zie Lin, ‘Countering Mission Drift in a Faith-based Organization’, 7.

¹³² Burger, ‘From foundationalism to divine and human practices’, 5. Zie Burger, ‘Foundation or Perspective? On the Usefulness of Formation and Epistemology’, 61.

¹³³ Burger, ‘From foundationalism to divine and human practices’, 4-5.

¹³⁴ Burger, 73.

¹³⁵ Zie Schaeffer, ‘Theologie en etnografie’; Tamminga, *Receiving the gifts of every member*, 48-55.

¹³⁶ Zie De Bruijne, ‘Gereformeerde theologie vandaag’, 13; Osmer, *Practical Theology*, 169; Vergelijk ook De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 23-24, die weer verwijst naar H.G. Geertsema.

dialogo verder.¹³⁷ Dit impliceert ten slotte dat er niet wordt aangesloten bij een positivistisch paradigma: het doel is niet om generaliseerbare, betrouwbare conclusies te trekken, maar om verifieerbaar en plausibel te reflecteren¹³⁸ op een praktijk die altijd complexer is en een God die altijd groter is: "Because God, who can never be fully comprehended, lies at the heart of all theological enquiry, theology by its nature is not a problem solving enterprise, but rather a mystery discerning enterprise."¹³⁹

4.3.3 Relatie met andere theologische disciplines

Hoewel er een fundamentele verbinding is met allerlei theologische disciplines, beschouw ik 'theologische empirische ethiek' als een eigen onderzoeksveld. Dit betekent ook dat dit terrein niet als onderdeel van praktische theologie moet worden gezien, hoewel er uiteraard veel inspiratie kan worden opgedaan bij praktisch-theologisch empirisch onderzoek. Deze stelling is lastig te onderbouwen omdat definities van 'praktische theologie' sterk uiteenlopen. Er lijkt in ieder geval grote consensus te bestaan dat praktische theologie zich primair bezighoudt met religieuze praktijken (al dan niet in een kerk).¹⁴⁰ Of ethische besluitvorming op een bepaalde manier als een dergelijke 'religieuze praktijk' kan worden beschouwd, is precies het onderwerp van dit onderzoek.

Om praktische redenen kan theologische empirische ethiek daarom als een eigen terrein worden gezien: het geeft de mogelijkheid ethische besluitvorming niet direct religieus te kleuren en het doet recht aan het feit dat ethische vraagstukken zich niet altijd als religieus voordoen. Bovendien is praktische theologie vanouds sterk verbonden aan praktijken in kerken, terwijl ethiek principieel het hele leven omvat. Besluitvorming bij ethische dilemma's door niet-christenen op de werkvloer is niet minder 'ethiek' dan een besluit in de kerk. Ik wil hiermee niet afdoen aan wat ik hiervoor heb gesteld over de kerk als gevormde en vormende gemeenschap en de fundamentele verbinding tussen kerk en theologie. Men kan zelfs stellen: ecclesiologie is ethiek en vice versa.¹⁴¹ Heuristisch valt theologische empirische ethiek echter niet binnen praktische theologie, daarom is het zinvol dit veld te onderscheiden.

Theologische ethiek is overigens pas de afgelopen eeuwen een zelfstandige discipline geworden: eerst kwam dit veld deels in de dogmatiek en deels in de praktische theologie ter sprake.¹⁴² Hieraan liggen fundamentele overtuigingen ten grondslag: Karl Barth besprak ethiek bijvoorbeeld integraal in zijn *Kirchliche Dogmatik*, omdat bestaan & handelen en zijn & doen volgens hem fundamenteel met elkaar verweven zijn. Desalniettemin geeft hij toe dat het praktisch zinvol kan zijn om ethiek los te behandelen.¹⁴³ Dergelijke redenen kunnen mijns inziens worden gegeven. Ten eerste is er weer een heuristisch argument: vele vragen doen zich primair als 'ethisch' voor (wat moet ik doen?) en pas secundair als reflectieve vraag naar de werkelijkheid. Dit is zeker het geval in een post-Kantiaanse context waarin de praktische rede is verzelfstandigd en waar allerlei nieuwe vragen zich aandienen door ontwikkelingen als globalisering, secularisering en technologisering. Ten tweede heeft het

¹³⁷ In dit opzicht wordt ook aangesloten bij 'collaborative practical theology': Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*.

¹³⁸ Zie §4.4.1 en vergelijk Van Lieshout, Jacobs, en Cardiff, *Actieonderzoek. Principes voor verandering in zorg en welzijn*, 110.

¹³⁹ Weinandy, *Does God Suffer?*, 32, geciteerd door Alister McGrath in het webinar 'Theologisch denken in een seculiere tijd - In gesprek met Alister McGrath' op 15 april 2021: www.weetwatjegeloof.nl/les/mcgrath.

¹⁴⁰ Ganzevoort en Roeland, 'Lived religion', 95-98; Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 4-6; Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 7; Ward, *Introducing Practical Theology*, 5-6.

¹⁴¹ Zie Hauerwas, 'The Servant Community', 374; Wannenwetsch, 'Ecclesiology and Ethics', 59.

¹⁴² De Bruijne, 'Gereformeerde theologie vandaag', 19.

¹⁴³ Barth, *Church Dogmatics I/2*, 792-96.

vereenzelvigen van ethiek en dogmatiek het gevaar dat de terechte, praktische vraag naar hoe er moet worden geleefd naar de achtergrond verdwijnt.¹⁴⁴

Desalniettemin moet de verbinding tussen dogmatiek en ethiek niet uit het oog worden verloren, alsof een vraag naar moreel handelen in een bepaald dilemma niets te maken heeft met de werkelijkheid in Christus.¹⁴⁵ Er is een dialectische relatie tussen de polen van ethiek en dogmatiek, zoals Bavinck stelt: "Dogmatics proceeds from God; ethics returns to God."¹⁴⁶ O'Donovan verwoordt het zo:

"The danger is simply that Moral Theology may lose its reach, attach itself sluggishly to one of its poles, and through always singing the praises of God in heaven or always picking over the practical possibilities of action in difficult circumstances, may forget how to make the journeys of thought entrusted to it between heaven and the circumstances. It is in the movement between its poles that its peculiar vocation resides."¹⁴⁷

4.4 Onderzoeksmethode

4.4.1 Introductie

In deze scriptie wordt een literatuuronderzoek uitgevoerd, dat bestaat uit een conceptueel kader (hoofdstuk 2, 3 en 4) en een reflectie (hoofdstuk 7). Daarnaast wordt empirisch onderzoek gedaan (hoofdstuk 5 en 6). Wat betreft het empirische gedeelte: traditioneel wordt er onderscheid gemaakt tussen kwalitatief onderzoek, dat focust op idiografische kennis, en kwantitatief onderzoek, dat focust op nomothetische kennis.¹⁴⁸ Kwalitatief onderzoek vindt bijvoorbeeld plaats door (theologische) etnografie¹⁴⁹ of het afnemen van interviews, kwantitatief onderzoek bijvoorbeeld door het afnemen van enquêtes. Beide methoden moeten mijns inziens niet tegenover elkaar worden geplaatst: in theologische empirische ethiek kunnen beide zinvol zijn om onderzoeksvragen te beantwoorden.¹⁵⁰

Om te verkennen hoe de besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer zich verhoudt tot transcendentie is een triangulatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek geschikt. Via kwantitatief onderzoek kan een snel, grof beeld worden gevormd welke dilemma's in allerlei contexten spelen en welke aspecten daarbij een rol spelen. Via kwalitatief onderzoek kan dit beeld worden gecorrigeerd en verdiept en een 'dikkere beschrijving' van de werkelijkheid worden gegeven.¹⁵¹ Vanwege de beperkt beschikbare tijd is gekozen om in deze scriptie kwantitatief onderzoek te doen door middel van een enquête, die in de volgende paragraaf wordt geïntroduceerd. Door het gebruik van open vragen bevat dit onderzoek desalniettemin ook meer kwalitatieve elementen.

Reflectie is vereist om de vertaalslag te kunnen maken van empirisch onderzoek naar theologisch ethische theorievorming. Ulla Schmidt stelt hierover terecht:

¹⁴⁴ Vergelijk De Bruijne, 'Gereformeerde theologie vandaag', 19; Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 55-57. Zie ook O'Donovan, die spreekt van 'Ethics as Theology' in *Self, World, and Time 1*.

¹⁴⁵ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 74-79.

¹⁴⁶ Bavinck, *Reformed ethics*, 1:22.

¹⁴⁷ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 79.

¹⁴⁸ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 42-43.

¹⁴⁹ Zie Schaeffer, 'Theologie en etnografie'; Scharen en Vigen, *Ethnography as Christian Theology and Ethics*; Scharen, *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*.

¹⁵⁰ Vergelijk Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 41-42, 179-80; Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 42-43.

¹⁵¹ Vergelijk Geertz, 'Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture'. Zie ook Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 117; Ward, 'Introduction', 6-7.

“Empirical research with the purpose of being constructively relevant, should not be carried out as though its object is coextensive with ethical theory. It should not treat data-material as though it simply displays ethical theory similar to scholarly, academically developed theory, and it must avoid viewing informants and treating the material deriving from them as though they were ethical ‘mini-theorists’.”¹⁵²

De reflectie door de onderzoeker kan worden gezien als een uitbreiding en verdieping van de ethische reflectie en deliberatie van de respondenten. In paragraaf 3.3.2 stelde ik dat het doel van ethische reflectie en deliberatie is om bewust te worden van de drie achtergronden, door elementen hiervan geordend naar de voorgrond te halen. Ook de voortgezette reflectie in dit onderzoek wordt dan ook aan de hand van deze drie achtergronden gestructureerd (§7.1 tot 7.5).

Wat betreft de kwaliteitseisen aan dit onderzoek moet nog het volgende worden opgemerkt. Ten eerste zijn verificerbaarheid en plausibiliteit vereist: het onderzoek moet navolgbaar zijn voor de lezers. Dit beoog ik onder meer door mijn keuzes in het onderzoeksproces zo helder en uitgebreid mogelijk te expliciteren. Het onderzoek moet ook valide zijn, waarbij onderscheid kan worden gemaakt tussen interne en externe validiteit. De interne validiteit betreft de geloofwaardigheid van het onderzoek: in hoeverre wordt een accurate weergave gegeven van de complexe praktijk van besluitvorming bij ethische dilemma’s op de werkvloer? Dit beoog ik door methodisch verantwoord te werk te gaan en beperkingen expliciet te benoemen (§4.4.5). De externe validiteit betreft de verplaatsbaarheid van het onderzoek: in hoeverre kunnen derden vaststellen of en in hoeverre zij in hun eigen context vergelijkbare uitkomsten verwachten? Dit beoog ik onder meer door concepten uitgebreid te definiëren, zoals al in de eerste hoofdstukken is gebeurd.¹⁵³

4.4.2 Enquête

De enquête is te vinden in bijlage 1, ik volsta hier met een korte toelichting. De enquête bestaat uit een mix van open en gesloten vragen, waarbij bij sommige vragen een likertschaal is gehanteerd.¹⁵⁴ Na een korte introductie worden drie ethische dilemma’s aan de respondenten voorgelegd, dezelfde die als voorbeelden zijn genoemd in paragraaf 3.2. Het achterliggende doel van deze vignettes is tweeledig: het activeren of ‘warm maken’ van het ethisch reflectievermogen van de respondenten en het door middel van voorbeelden aanduiden wat ethische dilemma’s zijn. Vraag 4 en 5 gaan over welke ethische dilemma’s volgens respondenten op de werkvloer voorkomen en vraag 6 tot 9 over de besluitvorming daarbij.

In vraag 7 worden respondenten gevraagd in hoeverre allerlei dimensies belangrijk voor hen zijn bij het nemen van beslissingen bij ethische dilemma’s. Deze dimensies corresponderen met allerlei aspecten van het in paragraaf 3.3.2 beschreven hermeneutische proces, zoals in tabel 1 is weergegeven.¹⁵⁵ Het doel van deze vraag is niet om alle aspecten van hermeneutische proces van besluitvorming te peilen, maar enkel om de contouren hiervan enigszins in beeld te krijgen. Niet elk aspect van het hermeneutische proces is dan ook even goed vertegenwoordigd. Het is bovendien ook de vraag of deze aspecten überhaupt (in een enquête) kunnen worden gepeild: in het geweten komen bijvoorbeeld allerlei aspecten samen en deugden bevinden zich vaak meer op de achtergrond.

¹⁵² Schmidt, ‘Christian ethics and empirical research’, 86.

¹⁵³ Hayo Wijma gaf het idee voor deze benadering van validiteit, zie ook Van Lieshout, Jacobs, en Cardiff, *Actieonderzoek. Principes voor verandering in zorg en welzijn*, 110-13.

¹⁵⁴ Bryman, *Social Research Methods*, 165-66.

¹⁵⁵ Vaak passen aspecten in de enquête bij meerdere contexten, vormen van redeneren of referentiepunten. Er is telkens gekozen voor het concept dat het beste bij het aspect aansluit. Soms past een aspect niet goed in een kader, dan is dit veld leeggelaten.

Dimensies in enquête	Context	Vorm van redeneren	Referentiepunt
Wat de gevolgen zijn voor u	Zelf	Gevolgen	Zelf
Wat de gevolgen zijn voor uw organisatie	Normatieve praktijk	Gevolgen	Wereld
Wat de gevolgen zijn voor uw klanten	Normatieve praktijk	Gevolgen	Wereld
Wat de gevolgen zijn voor de samenleving	Macrocontext	Gevolgen	Wereld
Wat de gevolgen zijn voor het milieu	Macrocontext	Gevolgen	Wereld
Wat getuigt van liefde		Deugden	Wereld
Wat getuigt van hoop		Deugden	Tijd
Wat getuigt van rechtvaardigheid		Deugden	Zelf/wereld/tijd
Wat wet- en regelgeving voorschrijft	Macrocontext	Normen	Wereld
Wat de gedragscode van uw organisatie voorschrijft	Normatieve praktijk	Normen	Wereld
Wat past bij de cultuur en kernwaarden van uw organisatie	Normatieve praktijk	Waarden	Wereld
Wat strookt met uw levensbeschouwing	Transcendentie	Normen/gevolgen/ deugden/waarden	Zelf/wereld/tijd
Wat uw geweten zegt	Zelf		Zelf
Wat collega's vinden	Normatieve praktijk		Wereld
Wat klanten vinden	Normatieve praktijk		Wereld
Wat familie en vrienden vinden	Microcontext		Wereld
Wat mensen met uw geloof/levensbeschouwing vinden	Transcendentie / macrocontext		Wereld
Wat God vindt	Transcendentie		Wereld

Tabel 1 Toelichting vraag 7 enquête

Vraag 8 en 9 gaan over de vraag wanneer de respondenten wrijving ervaren tussen hun primaire en secundaire identiteit (zie 2. In vraag 10 tot 19 worden allerlei vragen gesteld met betrekking tot de persoonlijke achtergrond, zodat er een goed beeld kan worden gevormd van de respondentengroep. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan. De enquête sluit af met twee open vragen (vraag 20 en 21) naar aanbevelingen voor vervolgonderzoek en opmerkingen naar aanleiding van de enquête.

4.4.3 Respondenten

De dataverzameling vond plaats tussen 20 mei en 19 juni 2021. De enquête is op drie verschillende manieren verspreid:

- via nieuwsbrieven onder leden van de *CGMV, vakorganisatie voor christenen* en *RMU* (Reformatorisch Maatschappelijke Unie).¹⁵⁶ De eerstgenoemde organisatie telt circa 7.000 leden en vindt haar wortels in het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond, opgericht in 1952. Vanaf 2003 staan de deuren ook open voor christenen met een niet-gereformeerde achtergrond.¹⁵⁷ De RMU heeft een reformatorische grondslag en is in 1983 opgericht.¹⁵⁸ Eind 2019 telde de RMU bijna 17.000 leden.¹⁵⁹ In totaal hebben er 33 leden van RMU gereageerd en 6 van CGMV.¹⁶⁰ Er is dus een grote non-respons.
- via e-mail onder ondernemingen gevestigd zijn op de bedrijventerreinen Nieuw Overvecht en Business Eiland Utrecht.¹⁶¹ Het gaat hierbij enkel om ondernemingen waarvan de e-mailadressen konden worden achterhaald via de websites van de ondernemersverenigingen van deze bedrijventerreinen.¹⁶² Onder deze groep werd een kopie van de enquête (zonder vraag 12) verspreid, 7 respondenten hebben gereageerd. Ook hier is er sprake van een grote non-respons: in totaal is de enquête naar 108 mailadressen van ondernemingen verstuurd (72 in Overvecht, 36 in Kanaleneiland).
- via LinkedIn via de pagina's van de Theologische Universiteit Kampen en mijzelf. Uit deze groep kwamen 23 reacties.¹⁶³

In totaal vulden 69 respondenten de enquête in. De groepen respondenten verschillen teveel (ook in omvang) om deze zinvol onderling te kunnen vergelijken. De reacties van de verschillende groepen respondenten zijn daarom samengevoegd. In de tabellen in bijlage 2 zijn de achtergrondgegevens van de respondenten op een rij gezet. Hierbij vallen drie punten op:

- Een groot gedeelte van de respondenten bezoekt een keer per week of vaker een religieuze dienst (49 van de 69). Bovendien noemt het gros van de respondenten zichzelf christelijk (61 van de 69). Er zijn dus relatief weinig niet-christelijke respondenten, waardoor deze gegevens mogelijk vertekend zijn. Het is daarmee de vraag of een vergelijking tussen reacties van niet-christelijke en christelijke respondenten zinvol is.

¹⁵⁶ Ook de vereniging CBMC verspreide de enquête, maar deze reacties kwamen pas na de afronding van het empirische deel van het onderzoek binnen.

¹⁵⁷ Zie www.cgm.nl/over-cgm.

¹⁵⁸ Zie www.rmu.nu/onsverhaal.

¹⁵⁹ Zie www.rmu.nu/kennisbank/actueel/jaarverslag.

¹⁶⁰ Dit blijkt uit vraag 12 van de enquête.

¹⁶¹ Dit zijn twee bedrijventerreinen in mijn eigen woonplaats.

¹⁶² Voor een overzicht, zie

www.nieuwovervecht.nl/nl/top/Gevestigde_bedrijven/Leden_ondernemersvereniging en

www.businessseilandutrecht.nl/leden.

¹⁶³ Dit is het aantal respondenten dat bij vraag 12 aangaf geen lid van CGMV of RMU te zijn.

- Bijna de helft van de respondenten (33 van de 69) is lid van de RMU. De reformatorische gezindte is in dit onderzoek dan ook oververtegenwoordigd, zoals ook blijkt uit het aantal respondenten dat lid is van de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland): 19 van de 61 christelijke respondenten. Ook de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) zijn sterk vertegenwoordigd (15 van de 61), wellicht door de achterban van de CGMV en het netwerk via LinkedIn.¹⁶⁴
- Meer dan een derde van de respondenten is werkzaam in de zorgsector (25 van 68, 37%). Er zijn dan ook veel dilemma's gerelateerd aan medische thema's te verwachten.

4.4.4 Dataverwerking

In de volgende twee hoofdstukken worden de reacties op de enquête gepresenteerd: in hoofdstuk 5 wat betreft de ethische dilemma's die op de werkvloer in de praktijk voorkomen (deelvraag 4), in hoofdstuk 6 wat betreft de besluitvorming door de respondenten bij deze dilemma's (deelvraag 5).

Bij de gesloten vragen worden de uitkomsten getalsmatig beschreven. Vanwege de hoge non-respons is het niet zinvol om bepaalde groepen respondenten onderling te vergelijken, dit wordt dan ook meestal achterwege gelaten. Desondanks zijn er bij twee aspecten toch significante verschillen gevonden, deze worden in paragraaf 6.3 beschreven.

Bij de open vragen worden enkele antwoorden uitgelicht en worden de antwoorden open en axiaal gelabeld.¹⁶⁵ Elk open label is geformuleerd nadat een antwoord een eerste keer is gelezen en geïnterpreteerd in de context van de antwoorden van dezelfde respondent bij andere vragen. Vervolgens is gekeken of er overlap bestond tussen de open labels, waarna axiale labels geformuleerd zijn. Ten slotte is gecontroleerd of de axiale labels nog aansloten bij de antwoorden van respondenten, waarna eventueel de labels werden gecorrigeerd.

4.4.5 Beperkingen

Zoals hierboven is beschreven is er sprake van een grote non-respons, onder christelijke en niet-christelijke respondenten. Het empirisch onderzoek pretendeert dan ook niet representatief te zijn voor bijvoorbeeld (niet-)christenen, een bepaalde kerkelijke gezindte of een bepaald beroep. Verder zou idealiter bijvoorbeeld ook kwalitatief onderzoek moeten worden gedaan. Het zou ook beter zijn als er meer onderzoekers bij het onderzoek betrokken zouden zijn, zodat de methode, resultaten en reflecties door meerderen kunnen worden geverifieerd.

In dit onderzoek fungeert het empirische deel slechts als een eerste verkenning van besluitvorming bij ethische dilemma's in de praktijk. Ook al is het uiteindelijk misschien slechts als heuristisch instrument of als illustratie, het empirisch deel verwezenlijkt de ambitie van deze masterscriptie om theoretische en praktische kennis bij elkaar te brengen.

4.5 Deelconclusie

In dit hoofdstuk werd beschreven hoe de verhouding tussen transcendentie en besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk theologisch kan worden onderzocht. In de tweede paragraaf werd uitgewerkt dat het uitvoeren van theologisch empirisch onderzoek buiten kerken onder christenen en niet-christenen kan worden beargumenteerd vanuit de betrokkenheid van de drieenige God op de wereld. De wereld is immers Vaders schepping, in Christus verzoend en door de

¹⁶⁴ Dat er sprake is van oververtegenwoordiging blijkt uit een vergelijking met andere statistieken, vergelijk Hoekstra en Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen* en www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37944.

¹⁶⁵ Bryman, *Social Research Methods*, 574-75.

Geest doorademd. Door de zonde is kritisch, nederig onderscheidingsvermogen wel vereist om op deze wereld Gods bemiddelende handelen te kunnen zien.

In de derde paragraaf is theologische empirische ethiek vervolgens als eigen onderzoeksveld gesitueerd ten opzichte van empirische ethiek en andere theologische disciplines en is haar theologisch karakter omschreven. Met deze onderbouwing is een methode ontworpen, die in de vierde paragraaf beschreven is. Er is een enquête met open en gesloten vragen verspreid onder 69 respondenten. In de volgende twee hoofdstukken worden de uitkomsten van deze enquête gepresenteerd. In het zevende hoofdstuk wordt op de uitkomsten gereflecteerd, gestructureerd aan de hand van de drie achtergronden bij ethische besluitvorming.

5 ETHISCHE DILEMMA'S IN DE PRAKTIJK

5.1 Inleiding

Na de eerste conceptuele hoofdstukken en het vorige methodische hoofdstuk, vormen dit hoofdstuk en hoofdstuk 6 het empirische gedeelte van deze scriptie. In dit hoofdstuk staat de vierde deelvraag centraal: wat zijn ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk? In de volgende paragraaf wordt uiteengezet hoe vaak de respondenten tegen dilemma's zeggen aan te lopen en welke voorbeelden ze hierbij geven. In de derde paragraaf wordt een uitstapje gemaakt naar de spanning die respondenten zeggen te ervaren tussen het persoonlijk geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen op de werkvloer. Er wordt afgesloten met een deelconclusie.

5.2 Ethische dilemma's

5.2.1 Frequentie

Respondenten werden gevraagd of ze wel eens tegen ethische dilemma's aanlopen in de context van hun werk (vraag 4 enquête). Driekwart van de respondenten geeft aan vaker dan zelden tegen een ethisch dilemma aan te lopen, meer dan een kwart zelfs 'vaak' of 'heel vaak'.

Loopt u wel eens tegen ethische dilemma's aan in de context van uw werk? (N=69)	
Heel vaak	9%
Vaak	23%
Soms	43%
Zelden	19%
Nooit	6%

Tabel 2 Frequentie ethische dilemma's

5.2.2 Voorbeelden

Zesenvertig respondenten gaven bij een open vraag (niet verplicht) een of meerdere voorbeelden van ethische dilemma's waar ze tegenaan lopen (vraag 5 enquête). Hieronder worden er tien antwoorden uitgelicht:

“Mensen die mantelzorg verlenen aan een vader of moeder, een tante en vanuit een PGB [MJ: persoonsgebonden budget] daarvoor betaald willen worden. Omdat ze zoveel voor vader, moeder of tante doen.”

“Keuze tussen wegeaanleg of behoud van natuur.”

“Bij bewoners (verpleegbehoefstig) wel een behandeling starten, terwijl het uitzicht op beter worden zeer klein is.”

“Als verhuurder, geef je een potentiële huurder met meer inkomen (minder risico) een woning, of met minder inkomen (meer risico) maar met een (ogenschijnlijk) schrijnendere situatie.”

“Sluit je de stroom af bij een huishouden die een betalingsachterstand heeft én in de bijstand zit?”

“Een potentieel nieuwe leverancier biedt aan om met partner een luxe diner en een tenniswedstrijd te bezoeken. Zodoende kunnen we ‘de onderlinge band alvast verstevigen.’”

“Ik werk als boekhouder. Je weet dat veel cliënten buiten de lijntjes wandelen, zowel qua fiscale regelgeving als andere wetgeving. Niettemin hou je ze aan als klant, omdat je daar je geld mee verdient.”

“Wij hebben klanten die leverancier van elkaar zijn, en leren dus vertrouwelijke informatie bij één klant die de andere klant kan helpen. De vraag is of je de informatie doorgeeft.”

“Moet/mag ik in m'n eigen bedrijf naar de hoogst mogelijke maximale winst streven, of is gewoon een goed belegde boterham genoeg?”

“Ik werk in de zorg. Sommige cliënten gebruiken drugs. We moeten dan testen. Bij meerdere keren gebruik moeten deze cliënten uit zorg. Wanneer ik dat weet is het lastig om ze te testen, wetende dat ze dan uit zorg moeten.”

Wellicht lijken voor de lezer sommige dilemma's een eenduidige oplossing te hebben. Dit kan echter anders zijn voor de actor, de respondent, die een vraagstuk als 'lastig' ervaart vanwege het voorhanden zijn van verschillende alternatieven (zie §3.2). Wat voor de één een dilemma is, hoeft voor een ander niet zo te zijn. Hiernaast is het ook mogelijk dat respondenten in plaats van een dilemma in de enquête een vraagstuk noemen waarbij er voor hen wel sprake is van een duidelijk goed of fout. Hieronder worden vier voorbeelden gegeven waarin een van beide situaties zich voor lijkt te doen:

“Zelftesten afnemen wordt op aangedrongen.”

“Maatschappelijk geld besteden aan doelen waar het niet voor bestemd is.”

“Wel of niet uitzending gemist gebruiken of andersoortig iets.”

“Ik ben automonteur. Soms worden er onderdelen vervangen die niet kapot zijn, waardoor de klant teveel betaalt.”

5.2.3 Labels

De ethische dilemma's zijn open gelabeld, waarna de labels zoveel mogelijk zijn gecategoriseerd (axiale labels). De labels zijn te vinden in bijlage 3, hier volsta ik met enkele waarnemingen. Wel negen voorbeelden van ethische dilemma's gaan over het thema 'levenseinde': wanneer behandel je een patiënt op leeftijd nog? Hoe ga je om met palliatieve sedatie en euthanasie? Dit hangt wellicht samen met het grote aantal respondenten dat in de zorg werkzaam is (zie §4.4.3). Een ander veelvoorkomend label is de 'menselijke maat', hieraan kunnen acht voorbeelden worden verbonden. Wanneer houd je je niet aan (wettelijke) regels, bijvoorbeeld door mensen op een vakantiepark te laten wonen of door geen melding te doen van drugsgebruik van een patiënt? En hoe ga je om met huurders of klanten die het niet breed hebben? Zes voorbeelden hangen samen met het thema 'corona': hoe ga je om met vaccinatie, zelftesten en andere maatregelen?

Hoewel deze drie thema's veel worden genoemd, is er een grote verscheidenheid aan dilemma's. Verschillende relaties spelen een rol, bijvoorbeeld met de klant (wat doe je als een klant zich niet aan wetgeving houdt?, waar laat je een klant voor betalen?), tussen klanten (welke informatie over klanten wissel je uit), met de baas (wat doe je als hij zijn personeel niet goed behandelt?), met ondergeschikten (wat doe je als een werkstudent onwenselijk gedrag vertoont?) of met de samenleving (bouw je een weg of ga je voor natuurbehoud?).

5.3 Botsing primaire en secundaire identiteit

5.3.1 Frequentie

Respondenten werden ook gevraagd of ze wel eens spanning ervaren tussen hun persoonlijke geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen in de context van hun werk (vraag 8 enquête). Dit komt minder vaak voor dan ethische dilemma's: circa 50% van de respondenten stelt dat ze dit zelden of nooit ervaren.

Ervaart u wel eens spanning tussen uw persoonlijke geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen in de context van uw werk? (N=69)	
Heel vaak	1%
Vaak	12%
Soms	36%
Zelden	32%
Nooit	19%

Tabel 3 Frequentie spanning primaire/secundaire identiteit

5.3.2 Voorbeelden

Negenentwintig respondenten gaven bij een open vraag (niet verplicht) voorbeelden van situaties waarin dit het geval was, twee andere respondenten verwezen terug naar een andere vraag (vraag 9 enquête). Er werden bijvoorbeeld de volgende situaties omschreven:

“Meer in het algemeen de vraag of ik met mijn werk wel echt iets goeds doe voor mensen.”

“Bij een nieuwjaarsontbijt of medewerkersuitstapje vraag ik voor het eten altijd ruimte voor gebed. Daar kreeg ik zowel positieve als negatieve reacties op. Het is ten dele een uiterlijk iets, maar niet-gelovigen rekenen erop dat je dat doet. Ik vind persoonlijk voorleven in eerlijk, rechtvaardig en verantwoord gedrag zonder dat je dat specifiek als christen doet heel belangrijk. Mooi wanneer men dan ook ontdekt dat je christen bent. Maar goed voorleven is normaal, Gods geboden gelden ook voor ALLE mensen en niet specifiek voor christenen alleen.”

“Collega's aanspreken op vloeken. Gesprekken over wel of niet vaccineren.”

“Commercieel bedrijf, in de grotere context heeft het zowel een maatschappelijke kant (goedkope huurwoningen) als een kant die de rijken rijker maakt (investeerders, het bedrijf etc.). Soms lastig om in mijn directe omgeving te verantwoorden, het systeem waar ik deel van uit maak.”

“Inrichten van 24/7 diensten waarvan je je afvraagt waarom dat ook op zondag zou moeten.”

“Werken op zondag, omdat er onderhoud/aanpassing nodig was. Werd niet verplicht, maar ik was een van de weinigen die er niet was die dag.”

5.3.3 Labels

Ook deze antwoorden zijn open en axiaal gelabeld, zie bijlage 5. Het meest worden situaties rondom zondagsrust omschreven (vijf keer): wat doe je wel en wat doe je niet op zondag? Verder lopen de situaties uiteen. Er wordt bijvoorbeeld spanning ervaren in relatie tot collega's: hoe ga je met elkaar

om (drie keer), welke meningen heb je (twee keer), zeg je iets over vloeken (één keer), vraag je ruimte om te bidden (één keer)? Een ander thema is wat je al dan niet doet voor klanten (drie keer) of patiënten (vier keer). Hiernaast worden ook thema's als vaccineren (twee keer) en diversiteit (één keer) genoemd en de vraag naar de betekenis van je werk voor de samenleving (twee keer).

5.4 Deelconclusie

Driekwart van de respondenten gaf aan vaker dan zelden tegen een ethisch dilemma aan te lopen. Er werden voorbeelden gegeven van verschillende ethische dilemma's in allerlei relationele vlakken, zoals in het contact met klanten of patiënten of met leidinggevenden. Veel voorbeelden hingen samen met de thema's 'levenseinde', 'menselijke maat' en 'corona'. Er kan wel worden afgevraagd of en waarom sommige vraagstukken als dilemma's worden ervaren. De helft van de respondenten gaf aan dat ze zelden of nooit spanning ervaren tussen hun persoonlijke geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen in de context van het werk. Hierbij werden verschillende voorbeelden van ervaren spanning gegeven door respondenten, bijvoorbeeld rondom christelijke praktijken (bijv. bidden, zondag), gedrag (bijv. vloeken, roddelen) en standpunten (bijv. diversiteit) in relatie tot collega's, klanten/cliënten en de samenleving.

6 REFLECTIE EN DELIBERATIE IN DE PRAKTIJK

6.1 Inleiding

Waar in het vorige hoofdstuk vooral werd gekeken naar de ethische thema's die volgens de respondenten op de werkvloer spelen, zoomt dit hoofdstuk in op de besluitvorming hierbij (deelvraag 5): hoe vindt besluitvorming bij deze dilemma's plaats in de praktijk? Eerst wordt beschreven wat volgens de respondenten voor hen de doorslaggevende factor bij dilemma's is. Vervolgens wordt in de derde paragraaf weergegeven en geanalyseerd hoe belangrijk respondenten verschillende aspecten van ethische besluitvorming achten. Er wordt weer met een deelconclusie afgesloten.

6.2 Doorslaggevende factor bij dilemma's

6.2.1 Voorbeelden

De respondenten werden bij de zesde vraag (open, niet verplicht) van de enquête gevraagd wat voor hen de doorslag gaf bij het dilemma dat ze in de vorige vraag noemden. De antwoorden op deze vraag zijn dan ook geïnterpreteerd in de context van de dilemma's die in paragraaf 5.2.2 en 5.2.3 zijn beschreven.¹⁶⁶ Er werden 48 antwoorden gegeven op deze vraag. Twee respondenten hadden bij vraag 5 geen dilemma genoemd, waardoor het onduidelijk is wat ze bedoelden met de doorslaggevende factor, deze reacties zijn verwijderd. Ter illustratie wordt hieronder een vijftal voorbeelden van antwoorden gegeven, die ook begrijpelijk zijn voor de lezer zonder dat het dilemma in kwestie wordt omschreven:

“Uiteindelijk ben ik niet degene die de keuze maakt, mijn mening is niet leidend. Daarbij is het de realiteit dat deze problematiek bestaat. Uiteindelijk gaat het erom dat cliënt goed wordt geholpen en collega's op de hoogte zijn van ontwikkelingen. Cliënt & collega zijn uiteindelijk zelf verantwoordelijk voor de keuze die gemaakt wordt en wat zij met informatie doen.”

“Vooral het in gesprek gaan met elkaar over de casus en alles zo goed mogelijk in kaart brengen.”

“Hoe verantwoording af te leggen tegenover God als je of vaccineert of abortus pleegt.”

“De Bijbel.”

“Het blijft een constante zoektocht, ben er nog niet uit.”

6.2.2 Labels

De antwoorden bij deze vraag zijn open en axiaal gelabeld (zie bijlage 4), in deze paragraaf worden wat thema's uitgelicht. In zes gevallen verwijzen respondenten naar iemand anders (label 'ander'): het is bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid van een cliënt om een knoop door te hakken over reanimatie. Voor drie respondenten geven wetten, regels of protocollen de doorslag, zoals een van hen stelde: “regelgeving is heilig.” Zes respondenten benadrukken het belang van overleg met bijvoorbeeld collega's bij besluitvorming.

Vier respondenten verwijzen naar de aan- of afwezigheid van gevolgen als doorslaggevende factor, bijvoorbeeld voor cliënten of voor zichzelf. Hieronder is er bijvoorbeeld ook een respondent die geen meerwaarde ziet in zelftesten op corona. Een andere manier van besluitvorming is het doortrekken van een mogelijkheid naar iets wat duidelijk verkeerd is (label 'doortrekken'): het bezoeken van een

¹⁶⁶ Zie §4.4.4.

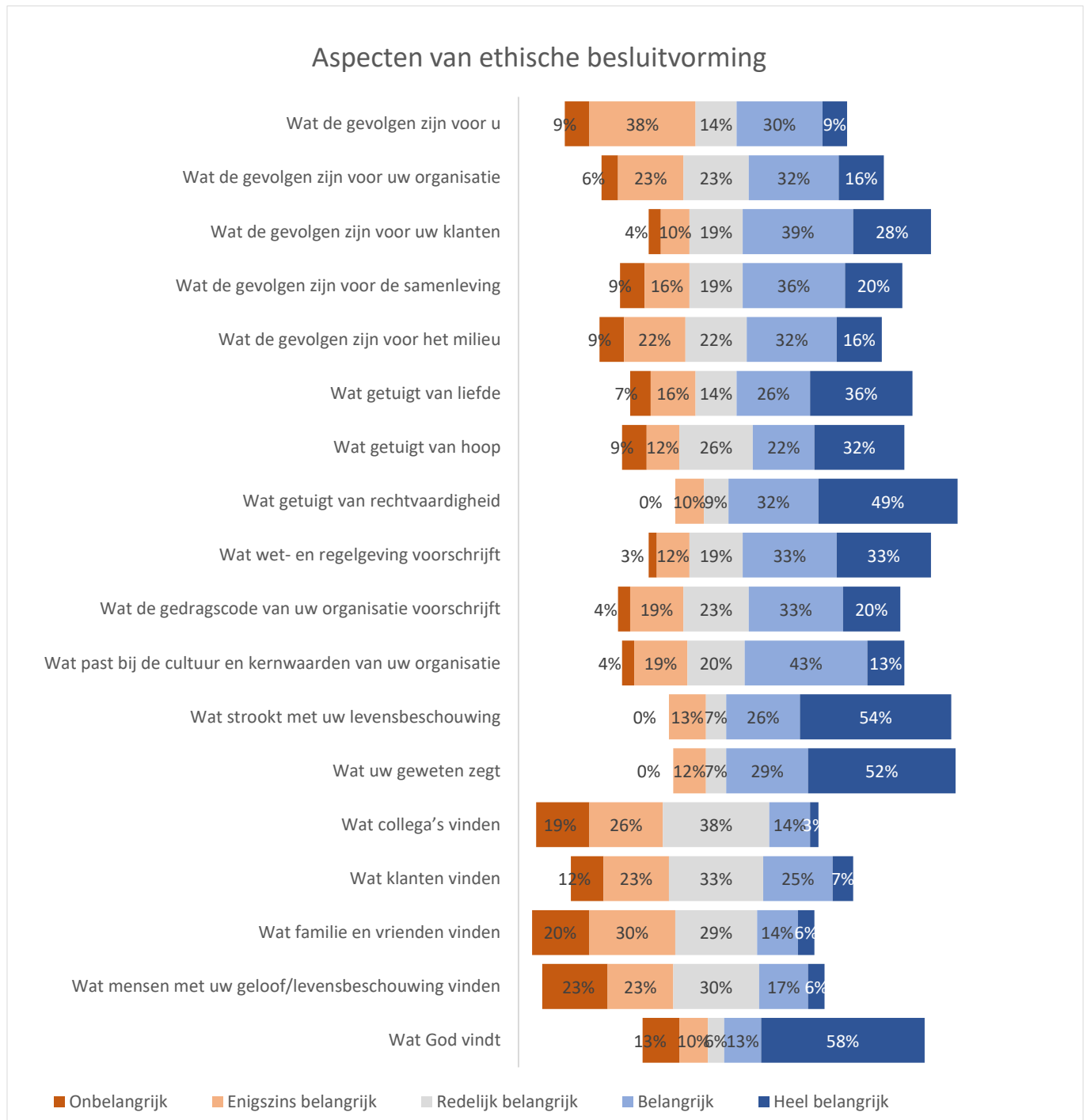
luxe diner en tenniswedstrijd geeft bijvoorbeeld het gevoel van omkoping. Er wordt ook expliciet verwezen naar het christelijk geloof: drie respondenten verwijzen naar de Bijbel, één respondent verwijst naar wat Jezus zegt en iemand anders naar het verantwoording afleggen tegenover God.

Een respondent geeft aan dat deze zijn keuze afwisselt om risico te spreiden, een ander neemt voor 'die ene keer' ergens genoeg mee: "Heel soms kan ik dus niet anders" (label 'soms'). Bij de keuze om mensen in strijd met wetgeving op vakantieparken te laten wonen verzucht een andere respondent: "Er is een wooncrisis. Waar moeten deze mensen anders naar toe?" Drie respondenten hakken de knoop niet door (label 'niets').

Al met al blijkt uit deze antwoorden ten eerste de sociale dimensie van besluitvorming: overleg wordt belangrijk geacht en sommige dilemma's zijn de verantwoordelijkheid van anderen. Hieruit blijkt ten tweede ook direct een tragische dimensie: soms wordt de keuze niet zelf gemaakt, soms lijken er geen alternatieven te zijn en soms kan de knoop niet worden doorgehakt. Ten derde getuigen de antwoorden ook van de verschillende normen die een rol spelen: van wet- en regelgeving tot expliciet christelijke normen. Opvallend is ten slotte ook wat niet wordt genoemd: de stem van het geweten en rechtvaardigheid werden bij de volgende, gesloten vraag in de enquête door respondenten relatief belangrijk geacht (zie volgende paragraaf), maar werden niet genoemd bij deze open vraag naar de doorslaggevende factor.

6.3 Aspecten ethische besluitvorming

In de zevende vraag van de enquête werden respondenten gevraagd in hoeverre verschillende aspecten belangrijk voor hen zijn bij het nemen van beslissingen bij ethische dilemma's (N=69). In onderstaande figuur zijn de resultaten grafisch weergegeven.

Figuur 2 Aspecten van ethische besluitvorming

Er zijn in ieder geval vier punten die opvallen in deze resultaten:

- Meer dan driekwart van de respondenten vindt ‘wat getuigt van rechtvaardigheid’ belangrijk of zelfs heel belangrijk. Hiermee wordt dit aspect belangrijker gevonden dan bijvoorbeeld ‘wat getuigt van liefde’ of hoop.
- Ook het aspect ‘wat uw geweten zegt’ heeft een opvallend hoge score: meer dan driekwart van de respondenten vindt dit aspect belangrijk of zelfs heel belangrijk.
- De aspecten rondom de visie van anderen (wat collega’s, klanten, familie en vrienden en mensen met uw geloof/levensbeschouwing vinden) worden juist minder belangrijk gevonden.
- Daarentegen wordt ‘wat God vindt’ wel belangrijk of zelfs, door meer dan de helft van de respondenten, heel belangrijk geacht. Ook ‘wat strookt met uw levensbeschouwing’ wordt door ongeveer driekwart van de respondenten belangrijk of heel belangrijk gevonden.

Met een Mann-Whitney analyse is getoetst of er significante verschillen (met $p < 0,05$) bestaan tussen de christelijke (N=61) en niet-christelijke (N=8) respondenten.¹⁶⁷ Zoals te verwachten viel, vinden niet-christelijke respondenten “wat God vindt” minder belangrijk dan christelijke respondenten ($U = 20$, $z = -4,695$, $p = 0,000$). Bij nog één ander aspect is er sprake van een significant verschil: niet-christelijke respondenten lijken meer waarde te hechten aan “wat collega’s vinden” ($U = 106$, $z = -2,698$, $p = 0,007$). Hoewel er sprake is van een significant verschil met deze analyse, moet hieraan niet teveel waarde worden gehecht, gezien het grote verschil in omvang tussen de verschillende groepen. De eerstgenoemde conclusie kan overigens worden bevestigd met een Kruskal-Wallis analyse¹⁶⁸ rondom een andere factor: de groep die zelden of nooit een religieuze dienst bezoekt, vindt “wat God vindt” minder belangrijk dan de groepen die vaker diensten bezoeken ($H = 38,246$, $df = 4$, $p = 0,000$). Bij het aspect “wat collega’s vinden” zijn er met deze analyse geen significante verschillen ($p = 0,091$).

‘Wat God vindt’	Heel belangrijk	Belangrijk	Redelijk belangrijk	Enigszins belangrijk	Onbelangrijk
Christenen (N=61)	65,57%	14,75%	6,56%	8,20%	4,92%
Niet-christenen (N=8)	0,00%	0,00%	0,00%	25,00%	75,00%

Tabel 4 Aspect 'wat God vindt'

‘Wat collega’s vinden’	Heel belangrijk	Belangrijk	Redelijk belangrijk	Enigszins belangrijk	Onbelangrijk
Christenen (N=61)	0,00%	13,11%	37,70%	27,87%	21,31%
Niet-christenen (N=8)	25,00%	25,00%	37,50%	12,50%	0,00%

Tabel 5 Aspect 'wat collega's vinden'

¹⁶⁷ Zie Corder en Foreman, *Nonparametric Statistics*, 2-4. De gehanteerde Likert-schaal wordt geïnterpreteerd als ordinale data, de groepen christenen en niet-christenen zijn niet gerelateerd.

¹⁶⁸ Zie Corder en Foreman, 2-4. De gehanteerde Likert-schaal wordt geïnterpreteerd als ordinale data, de groepen op basis van verschillend bezoek aan religieuze diensten zijn niet gerelateerd.

6.4 Deelconclusie

In dit hoofdstuk werd de vijfde deelvraag onderzocht: hoe vindt besluitvorming bij dilemma's op de werkvloer plaats in de praktijk? Ten eerste blijkt besluitvorming een sociale dimensie te hebben: overleg wordt belangrijk geacht en niet bij elk dilemma mag zelf de knoop worden doorgesneden. Evenwel bleek wat collega's, klanten, familie en vrienden en mensen met eenzelfde geloof/levensbeschouwing vinden voor respondenten relatief weinig belangrijk bij het maken van keuzes bij dilemma's. Ten tweede bleek er ook een tragische dimensie te zitten aan ethische besluitvorming: soms wordt de keuze niet zelf gemaakt, lijken er geen alternatieven te zijn of kan de knoop niet worden doorgesneden. Ten derde werden twee aspecten opvallend hoog gewaardeerd door respondenten: de stem van het geweten en rechtvaardigheid. Ten vierde werd ook 'wat God vindt' belangrijk gevonden, logischerwijze vooral door christelijke respondenten. Al met al bevestigt dit hoofdstuk de vele kanten van ethische dilemma's en roepen deze conclusies op tot verdere reflectie, die plaatsvindt in het volgende hoofdstuk.

7 THEOLOGISCHE REFLECTIE

7.1 Inleiding

In dit laatste hoofdstuk wordt gereflecteerd op het empirische gedeelte van dit onderzoek, de vorige twee hoofdstukken. Deze reflectie kan worden gezien als uitbreiding en verdieping van de initiële reflectie van de respondenten, oftewel als de vertaalslag van empirisch onderzoek naar theologisch ethische theorievorming (zie §4.4.1).

In de volgende paragraaf worden wat eerste reflecties gegeven op het empirische gedeelte. Vervolgens wordt in de derde paragraaf tot de vijfde paragraaf op drie aspecten ingezoomd: het geweten, gemeenschap en regels, parallel aan de drieslag 'zelf, wereld en tijd'. In de zesde paragraaf wordt samengebracht wat deze reflecties opleveren over de verhouding tussen transcendentie en besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer. Uiteindelijk kan zo in de laatste paragraaf de hoofdvraag van deze scriptie worden beantwoord.

In paragraaf 3.3.2 werd gesteld dat het doel van ethische reflectie en deliberatie is om zich bewust te worden van drie 'achtergronden' door elementen hieruit geordend naar de voorgrond te halen. Ook de voortgezette reflectie in paragraaf 7.2 tot 7.5 wordt gestructureerd aan de hand van deze drie achtergronden: A) de vragen achter de vragen die zich als 'moreel' of als 'dilemma' voordoen, B) de realiteit achter autoriteit en C) de impliciete autoriteiten achter besluitvorming. Ter verduidelijking is in onderstaande tabel de structuur van paragraaf 7.2 tot 7.5 schematisch weergegeven.

		Achtergrond 1: Vragen > dilemma	Achtergrond 2: Realiteit > autoriteit	Achtergrond 3: Andere autoriteiten
	Eerste reflecties	§7.2.1	§7.2.2	§7.2.3
Zelf: geloof	Geweten	§7.3.1	§7.3.2	§7.3.3
Wereld: liefde	Gemeenschap	§7.4.1	§7.4.2	§7.4.3
Tijd: hoop	Regels	§7.5.1	§7.5.2	§7.5.3

Tabel 6 Structuur §7.2-7.5

7.2 Achtergronden: eerste reflecties

7.2.1 Welke vragen doen zich voor als dilemma's?

Een moreel vraagstuk kwalificeert als dilemma als de actor de toepasselijke morele regel niet herkent omdat er verschillende alternatieven voorhanden zijn, werd gesteld in paragraaf 3.2. In de antwoorden op de enquête werd duidelijk dat er hiermee sprake is van een bepaalde subjectiviteit. Zelf zie ik bijvoorbeeld het doen van een zelftest op corona of het gebruiken van uitzending gemist in eerste instantie niet als een ethische vraag, laat staan als een dilemma. Bij andere voorbeelden, zoals het vervangen van onderdelen die niet kapot zijn, lijkt er bovendien sprake te zijn van een overduidelijk goed en fout, vanuit mijn perspectief. Dit onderzoek maakt erop alert dat dit door de actor anders kan worden ervaren, omdat deze bijvoorbeeld andere belangen, principes of waarden heeft. Zo heeft een automonteur belang bij het maken van winst, een reformatorische respondent heeft een eigen vorming met betrekking tot bijvoorbeeld vaccinaties en media.¹⁶⁹ Oftewel, een bepaalde subjectiviteit is inherent aan de thematiek van 'ethische dilemma's op de werkvloer'.

¹⁶⁹ Vergelijk www.rd.nl/tag/3687-coronavaccin?page=1, www.rd.nl/tag/1451-sociale-media?page=1.

7.2.2 Welke realiteit schuilt achter autoriteit?

In het empirische gedeelte van deze scriptie bleek ethische besluitvorming een sociale dimensie te hebben. Overleg met bijvoorbeeld collega's werd bijvoorbeeld van belang geacht. Ook gaven respondenten soms aan dat de verantwoordelijkheid bij anderen lag. Tegelijk werd de mening van anderen bij het waarderen van de verschillende aspecten van besluitvorming relatief weinig belangrijk gevonden. Dit roept vragen op: is er inderdaad een dergelijke dubbele ervaring rondom de sociale dimensie en waarom? En waarom noemden sommige respondenten dilemma's waarover ze uiteindelijk toch niet mogen besluiten? Waar in paragraaf 3.3.2 werd gesteld dat "faith in things unseen" altijd een rol speelt bij autoriteit, wijst het empirische onderzoek eerder op de grote rol van ongelof en twijfel. Eigen ideeën en intuïties moeten bij anderen worden gecheckt, aan keuzes en meningen van anderen wordt getwijfeld. De realiteit die zich achter autoriteit ontplooft, lijkt bovendien een tragische werkelijkheid te zijn: soms kan je niet anders...

Dilemma's worden per definitie als 'lastig' ervaren, waardoor het hieraan inherent is dat twijfel en tragiek een rol spelen. Dilemma's zijn een fenomeen van een gebroken wereld. In de theologie zijn er verschillende modellen geopperd om hiermee om te gaan. Volgens christelijk idealisme getuigt de ervaring van een moreel conflict van een gebrek aan inzicht of zelfs geloofsvertrouwen.¹⁷⁰ Volgens anderen maakt de gebrokenheid van wereld en leven schuld onvermijdelijk (het 'tragiekmodel').¹⁷¹ Het compromismodel stelt dat het kiezen voor het minste kwaad in een gebroken wereld geen schuld oplevert, maar getuigt van gehoorzaamheid aan God.¹⁷² Een vierde optie is om het systematisch karakter van ethiek te laten varen en enkel te kijken naar wat het gebod van de liefde in de ene concrete situatie vraagt.¹⁷³

7.2.3 Welke andere autoriteiten bevinden zich op de achtergrond?

Zonder in deze discussie op dit moment een standpunt in te nemen, moet ook worden opgemerkt dat twijfel aan morele autoriteiten een positieve functie kan hebben. In het empirische gedeelte van dit onderzoek bleek dat er bij ethische dilemma's op de werkvloer vele stakeholders (bijv. meerderen, collega's, klanten, de samenleving) en aspecten (bijv. de Bijbel, het geweten, meningen van anderen) een rol spelen. Twijfel kan helpen om zich bewust te worden van deze complexiteit. Hierbij is van belang dat de invulling van bijvoorbeeld de stem van het geweten, rechtvaardigheid of de Bijbel ook door dit veelvoud aan (f)actoren wordt beïnvloed.

Op basis van deze eerste reflecties vertonen ethische dilemma's zich dus als een subjectief, gebroken, complex fenomeen. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt hier verder op gereflecteerd, waarbij elke paragraaf is gestructureerd aan de hand van de drie achtergronden. Parallel aan de drieslag van zelf, wereld en tijd, maar zonder deze te willen reduceren, wordt gereflecteerd op de functie van het geweten, de gemeenschap en regels. Om de omvang van deze scriptie binnen de perken te houden, wordt voorbijgegaan aan andere aspecten die in het empirische deel opvielen, zoals het belang dat werd gehecht aan rechtvaardigheid. Het is de uitdaging voor de lezer om onderstaande reflecties te verbinden aan deze aspecten.

¹⁷⁰ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 298-301.

¹⁷¹ Nullens, 301-4.

¹⁷² Nullens, 305-10.

¹⁷³ Nullens, 295-97. Vergelijk ook de discussie tussen Douma en Velema over dilemma's: waar Velema stelde dat er een *colissio* tussen plichten plaats kan vinden, stelde Douma dat God maar één ding gebiedt. Zie Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 257-61; Velema, *Nuchtere noodzaak*, 72.

7.3 Zelf: geweten

7.3.1 Signaal

Wat betreft het zelf wordt in paragraaf 7.3 ingezoomd op het geweten, dat door meer dan driekwart van de respondenten (heel) belangrijk wordt gevonden bij ethische besluitvorming. Het geweten vervult ten eerste een signaalfunctie op het gebied van de vragen die zich voordoen. Op het moment dat het geweten opspeelt, wordt een vraagstuk als moreel gezien. Dit betekent evenwel niet dat er zekerheid is dat er geen moreel vraagstuk is als de stem van het geweten zwijgt: men kan ook 'gewetenloos' zijn.¹⁷⁴ Het moderne geweten heeft wat dit betreft een bipolair karakter: enerzijds het verlenen van zekerheid over een keuze op één moment, anderzijds het vooraf of achteraf aanzetten tot twijfel.¹⁷⁵ Vergelijk ook de volgende gedachte van Pascal:

“Maar is het *waarschijnlijk* dat de *waarschijnlijkheid* zekerheid biedt? Het verschil tussen een gewetensrust en een gewetenszekerheid. Alleen de waarheid geeft zekerheid; alleen een oprecht zoeken naar de waarheid geeft rust.”¹⁷⁶

Om de signaalfunctie van het geweten te waarborgen is een actieve en eerlijke luisterhouding noodzakelijk, een 'oprecht zoeken'. Het heil is niet te vinden in de uitersten van zekerheid of twijfel, maar in het geloof dat daarbovenuit stijgt, zodat in vrijheid verantwoordelijkheid kan worden genomen.¹⁷⁷ Met andere woorden, om het bipolaire karakter van het geweten te overstijgen moet er sprake zijn van een bepaalde vertrouwende ontvankelijkheid, die als 'luisteren', 'zoeken' of 'geloof' kan worden getypeerd. Het geweten kan vervolgens helpen om een coherent moreel leven vorm te geven. Bonhoeffer verwoordt dit treffend, nota bene in relatie tot werk:

“Can a Christian responsibly be a business-person in this sense? We often hear of a double morality, one for personal life and one for business. But this assertion is obviously impossible because we have but one conscience, which we must obey in all situations. The question is merely whether with this one conscience we can also be business people.”¹⁷⁸

7.3.2 Oordeel

De vervolgvraag is in hoeverre er naar het geweten geluisterd moet worden. In termen van deze scriptie: hoe zondig is de realiteit achter de stem van het geweten? Het geweten is door theologen op vele verschillende manieren geconceptualiseerd en geëvalueerd. In de scholastiek maakte men bijvoorbeeld onderscheid tussen 'synteresis' (of 'synderesis'), het natuurlijke vermogen tot het goede, en 'conscientia', de toepassing daarvan. Het eerste is een volmaakte, ingeschapen realiteit, maar bij het tweede worden door de zonde fouten gemaakt. Luther wees vooral op de negatieve en veroordelende functie van het geweten, Calvijn en Wesley lokaliseerden het geweten tussen mens en God.¹⁷⁹ Aan de evaluatie van het geweten is ook het vraagstuk verbonden of het geweten een fenomeen van voor of na de zondeval is. Waar bijvoorbeeld Bonhoeffer stelde dat het geweten met de zondeval ontstond¹⁸⁰, stelde Bavinck dat deze het "surviving remnant" is "of the original

¹⁷⁴ Vergelijk de omschrijving van de 'banaliteit van het kwaad' van Hannah Arendt in *Eichmann in Jerusalem*.

¹⁷⁵ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 37-38.

¹⁷⁶ Pascal, *Gedachten*, nr. 599 (oorspronkelijke cursivering)

¹⁷⁷ Vergelijk O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 37-38.

¹⁷⁸ Bonhoeffer, *Barcelona, Berlin, New York, 1928-1931*, 374. Geciteerd door Padelford, *Bonhoeffer and business ethics*, 61.

¹⁷⁹ Zie Bavinck, *Reformed ethics*, 1:165-214; Nullens, *Verlangen naar het goede*, 227-34; Sedgwick, 'The Anglican Moral Tradition, and the Formation of Conscience'.

¹⁸⁰ Zie Bonhoeffer, *London, 1933-1935*, 315. Vergelijk ook Padelford, *Bonhoeffer and business ethics*, 33.

testimony in Adam that was his communion with God. At the same time, it must be said that the form, orientation, and function of this testimony have radically changed.”¹⁸¹

Over deze systematisch-theologische vraagstukken zouden boeken kunnen worden volgeschreven. Ik volsta hier met de evidente waarneming dat er volgens de christelijke traditie bij het geweten een bepaalde dialectiek is tussen zonde en genade. Dit kan ook vanuit de triniteitsleer worden benaderd. John Webster stelt bijvoorbeeld: de Vader is de schepper van het geweten, niet het geweten maar de Zoon is de laatste rechter en de Geest gebruikt het geweten.¹⁸² De Geest doorbreekt de polariteit tussen het geweten als goed en als kwaad en brengt hiertussen spanning aan.¹⁸³ Oftewel, het geweten is geen statisch fenomeen, maar moet gevormd worden door de Geest.¹⁸⁴ De realiteit achter de stem van het geweten is hiermee niet zondig of volmaakt, maar bevindt zich op de weg hiertussen.

7.3.3 Resonantie

Dit brengt me bij de derde achtergrond: impliciete autoriteiten. Het geweten wordt gevormd via gemeenschappen, spiritualiteit, rituelen, enzovoorts. Deze vorming kan plaatsvinden via de bevestiging van andere stemmen, maar ook in verzet hiertegen.¹⁸⁵ Er is bovendien sprake van een dubbele betrekking tot intersubjectiviteit: het geweten vormt en wordt gevormd.¹⁸⁶ Vanuit christelijk perspectief heeft het geweten zo een ‘ecclesial character’¹⁸⁷: primair in de kerk vormt de Heilige Geest het geweten via verschillende ‘heilsmiddelen’.¹⁸⁸

De vormende rol van (impliciete) autoriteiten op het geweten kan ook wel worden getypeerd als ‘resonantie’. Verbaan omschrijft in zijn proefschrift het geweten¹⁸⁹ als “een affectieve en receptieve resonantieruimte waarin, als een synthetische eenheid van het zelfbewustzijn, de ons omringende en geïnternaliseerde stemmen met elkaar in gesprek komen en vervolgens ons aanspreken.”¹⁹⁰ Uit deze definitie blijkt ook dat het geweten een rationeel en emotioneel aspect heeft.¹⁹¹

Samenvattend, als er sprake is van een actieve en eerlijke luisterhouding (*gehoof!*) kan het geweten helpen om een coherent moreel leven vorm te geven. Het geweten moet daarvoor gevormd worden door de Geest, waarbij allerlei andere autoriteiten als heilsmiddelen worden ingezet. Het belang van vorming blijkt ook bij een volgend aspect: gemeenschappen.

7.4 Wereld: gemeenschap

7.4.1 Gesprek

In paragraaf 7.4 wordt ingezoomd op gemeenschappen, als onderdeel van de wereld. De sociale dimensie van besluitvorming bij ethische dilemma’s is al meerdere keren ter sprake gekomen, maar kan ook aan de drie achtergronden worden gerelateerd. Wat betreft de vragen die zich voordoen,

¹⁸¹ Bavinck, *Reformed ethics*, 1:206.

¹⁸² Webster, ‘God and Conscience’, 116-19.

¹⁸³ Zie voetnoot 110.

¹⁸⁴ Zie Sedgwick, ‘The Anglican Moral Tradition, and the Formation of Conscience’, 487; Webster, ‘God and Conscience’, 123.

¹⁸⁵ Webster, ‘God and Conscience’, 123.

¹⁸⁶ Dober, ‘Ich und Mich sind immer zu eifrig im Gespräche’, 507-8. Zie ook Steen, ‘Women’s Ordination in the Church of England’, 310.

¹⁸⁷ Webster, ‘God and Conscience’, 123.

¹⁸⁸ In termen van Berkhof, zie *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, 363.

¹⁸⁹ Verbaan laat in zijn proefschrift het lidwoord voor geweten weg om het dynamische karakter van het geweten te benadrukken.

¹⁹⁰ Verbaan, *Geweten. De rehabilitatie van een theologisch begrip*, 230.

¹⁹¹ Zie Nullens, *Verlangen naar het goede*, 230.

kan worden gesteld dat in gemeenschappen vragen worden verzameld en worden gesteld. Collega's, vrienden, familie en gemeenteleden kunnen je bijvoorbeeld aanscherpen door kritische ethische vragen te stellen over je werk en jij kan op jouw beurt anderen bevragen. Een respondent stelde bijvoorbeeld: "Soms lastig om in mijn directe omgeving te verantwoorden, het systeem waar ik deel van uit maak." Vanuit de vorige hoofdstukken kan wel worden afgevraagd of er wat dit betreft bij alle respondenten een luisterhouding aanwezig is, gezien de mening van anderen relatief onbelangrijk werd gevonden.

Hoe zit het met de gemeenschap van de kerk? Hier wordt men niet alleen aangesproken door elkaar, maar ook door God: er is sprake van 'roeping'. Kaemingk en Wilson benadrukken het belang van 'vocationally conversant worship', waarin een eerlijke uitwisseling plaatsvindt tussen werkenden en hun God.¹⁹² "Through worship, the work of God threatens to invade workers and transform their work. In worship that is vocationally conversant, our work is made open to God's work."¹⁹³ Het feit dat "wat God vindt" door christelijke respondenten relatief belangrijk wordt gevonden bij ethische besluitvorming, suggereert dat een dergelijke uitwisseling inderdaad mogelijk is. 'Moreel beraad' kan zo niet alleen op de werkvloer van betekenis zijn, maar ook in de kerkelijke gemeenschap. Het empirisch deel geeft echter geen aanwijzingen dat dit in de praktijk gebeurt: waar respondenten geregeld vertelden bij een dilemma in overleg te gaan met collega's of leidinggevenden, noemde niemand overleg met een gemeentelid of een ambtsdrager.

7.4.2 Verbeelding

Dan nu de tweede achtergrond: welke realiteit ontvouwt zich achter de autoriteit die gemeenschappen kunnen hebben of vormen? Paragraaf 7.2.2 was pessimistisch: het empirisch deel suggereert dat twijfel aan percepties van anderen in de praktijk een grote rol speelt, in plaats van "faith in things unseen". Het vertrouwen dat nodig is om zich door anderen iets te laten gezeggen en de verbeeldingskracht die nodig is om in dilemma's een oplossing te zien, kunnen ontbreken.

Vanuit het denken van de theoloog Samuel Wells zou je kunnen zeggen dat in de gemeenschap van de kerk deze vaardigheden juist worden gevormd.¹⁹⁴ Hij wijst op het belang van 'imagination': "Essential to a notion of the kingdom of God is a perception that things might be different from how they are."¹⁹⁵ Deze manier van kijken wordt gevormd in de eredienst. Dit kleurt vervolgens christelijke ethiek:

"Ethics is done by people who are on the receiving end, working out how to accept things that present themselves as givens but cannot be since there is only one given – the narrative of Scripture and the church's tradition. Moreover discernment concerns the reception of God's abundant gifts, rather than the distribution of the world's limited givens."¹⁹⁶

Verbeelding zet zo een vraagteken bij standpunten als "het kan niet anders" of "niet mijn verantwoordelijkheid", die door sommige respondenten werden ingenomen. Door verbeelding worden concrete situaties als mogelijkheid gezien. Deze andere manier van kijken kan ook als 'liefde' worden getypeerd. O'Donovan stelt: "For love of the world and of the God who gives the world occupies our experience not as a settled condition, but as a series of openings and adventures."¹⁹⁷ "Wat getuigt van liefde" wordt overigens door ongeveer de helft van de respondenten (heel) belangrijk gevonden bij ethische besluitvorming.

¹⁹² Kaemingk en Willson, *Work and Worship*, 10.

¹⁹³ Kaemingk en Willson, 25.

¹⁹⁴ Wells, *Improvisation*, 82.

¹⁹⁵ Wells, 15.

¹⁹⁶ Wells, 126.

¹⁹⁷ O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 102.

7.4.3 Context

Wat betreft de derde achtergrond: het concrete, situationele karakter van ethische besluitvorming wordt gekleurd door de verschillende autoriteiten die een weerslag hebben op gemeenschappen en individuen. Zo is de gemeenschap van de kerk geen uniform fenomeen: waar reformatorische respondenten vraagstukken rondom media en coronavaccinatie noemen, lijkt dit in andere kerkelijke gezindten niet te spelen. Bedrijven en organisaties hebben bovendien een bepaalde cultuur en bepaalde normen en waarden, die door ongeveer de helft van de respondenten (heel) belangrijk worden gevonden bij ethische besluitvorming. De context is van groot belang.

Een vervolgvraag is of het gestelde deze paragraaf in deze context niet te idealistisch is, het vanuit de liefde luisteren en aanspreken van elkaar en met verbeelding kijken naar concrete casussen in deze wereld. Zijn ethische conflicten niet vaak ook de oorzaak van conflicten tussen mensen? Sommige thema's die respondenten noemden, zoals abortus, euthanasie, samenwonen, zondagsrust en LHBT, liggen in de (christelijke) wereld gevoelig. Is het niet raadzaam om conflicten te vermijden, bijvoorbeeld door je af te schermen voor meningen van anderen, of wrijvingen tussen je persoonlijk geloof en beslissingen of handelingen op de werkvloer te mijden? Deze vragen brengen me op een derde dimensie: de tijd.

7.5 Tijd: regels

7.5.1 Regels als dilemma

De dimensie van de tijd speelde in dit hoofdstuk al verschillende keren een rol: bij de waardering van keuzes bij dilemma's in het licht van Gods koninkrijk (§7.2.2), bij het geweten als niet zijnde de laatste rechter (§7.3.2) en bij verbeelding als openheid naar de toekomst (§7.4.2). Hoe moet de tegenwoordige tijd worden gewaardeerd? De uiterste houdingen zijn enerzijds totale relativering en anderzijds verabsolutering, die door Douma in *Grondslagen voor christelijke ethiek* de uitersten van respectievelijk een 'gearriveerde levenshouding' en 'perfectionisme' worden genoemd. In plaats hiervan moet men volgens Douma strijden om het koninkrijk van God binnen te gaan.¹⁹⁸ Dit bepaalt ook het perspectief op de toekomst. Het anker van de christelijke hoop, de belofte van de komst van het koninkrijk, stijgt uit boven de polariteit tussen de onzekere golven van pessimisme en het zekere vasteland van optimisme. Met andere woorden, christelijke hoop overstijgt de spanning tussen een YOLO-nadruk op het 'nu' enerzijds en een utopische verwachtingen van het 'later' anderzijds.¹⁹⁹

Als voorbeeld van de rol die de tijdsdimensie speelt bij besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer, wordt in deze paragraaf ingezoomd op de ervaringen rondom de 'menselijke maat'. Aan acht voorbeelden van ethische dilemma's door respondenten werd dit label gegeven als het dilemma kon worden gerelateerd aan de vraag of er aan (wettelijke) regels gehouden moet worden. Zo vroeg een respondent zich af: "Sluit je de stroom af bij een huishouden die een betalingsachterstand heeft én in de bijstand zit?" Voor drie respondenten gaven regels of protocollen uiteindelijk de doorslag bij ethische dilemma's: "regelgeving is heilig".

Wat betreft de eerste achtergrond kan de volgende vraag worden gesteld: waarom wordt de omgang met regels als dilemma ervaren? (Wettelijke) regels zouden immers juist bij dilemma's als hulpmiddel kunnen dienen. In plaats van dat iedere actor in een dilemma zelf een afweging moet maken, zou de afweging kunnen worden gestold in universele regels, die voor elke situatie gelden. De belangrijkste aspecten van een situatie kunnen bovendien in regels worden geoperationaliseerd (bijvoorbeeld: het inkomen van een huurder bij uithuisplaatsing).

¹⁹⁸ Douma, *Grondslagen christelijke ethiek*, 204-11.

¹⁹⁹ Vergelijk O'Donovan, *Self, World, and Time 1*, 102-6.

In *Een seculiere tijd* stelt Charles Taylor dat het morele leven nooit toereikend in regelgeving kan worden omgezet omdat situaties en gebeurtenissen onvoorspelbaar gevarieerd zijn en er meer dan één uiteindelijke waarde bestaat, die met elkaar kunnen conflicteren. Bij regels kunnen zo altijd vraagtekens worden gezet: sluit de regel wel aan bij deze situatie? En worden alle principes en waarden, zoals rechtvaardigheid, vrijheid en gelijkheid, wel meegenomen in de regel? Beide redenen versterken elkaar en creëren dilemma's: omdat elke situatie verschilt, kunnen ook per situatie andere waarden de doorslag geven.²⁰⁰

7.5.2 Regels als reductie

Taylor gaat nog verder: niet alleen kunnen verschillende voorbeelden van 'hetzelfde' dilemma om verschillende oplossingen vragen, maar ook in één concreet dilemma kunnen verschillende oplossingen mogelijk zijn. Volgens Taylor moet bij elk dilemma niet alleen een oordeel worden geveld tussen de aanspraken van de verschillende partijen (de horizontale dimensie), maar ook op welk niveau het dilemma moet worden opgelost (de verticale dimensie). Neem het voorbeeld van het afsluiten van de stroom bij een arm huishouden: er kan een afweging worden gemaakt tussen de belangen van het huishouden en van de energieleverancier (horizontaal). Maar wat als ook waarden als vertrouwen, vergeving en verzoening meespelen (verticaal)?

Hier wordt duidelijk dat dilemma's, bijvoorbeeld rondom 'de menselijke maat', een tijdsdimensie hebben. In de context van het christelijk geloof noemt Taylor deze dimensie namelijk 'eschatologisch'. Er bestaan volgens hem geen regels die voorschrijven hoe men als christen in de wereld dient te handelen:

“Neem bijvoorbeeld de beste regelgeving die in de huidige omstandigheden mogelijk is, of die daarvoor doorgaat. Altijd rijst de vraag: kunnen we allemaal een verticale stap maken door de regelgeving te overstijgen, te verbeteren of te herinterpreteren. In het evangelie doet Christus dat voortdurend.”²⁰¹

Dit kan weer worden gerelateerd aan de tweede achtergrond: achter de autoriteit van regels schuilt een realiteit die in het licht van de eschatologische realiteit van Gods koninkrijk als beperkt moet worden opgevat.

7.5.3 Regels als machtsstructuur

Weegt de context (derde achtergrond) dan niet mee? Is dit een pleidooi voor ongehoorzaamheid aan regels? Nee, want dan zou de eschatologische spanning uit het oog worden verloren. Gods Koninkrijk is nog niet aangebroken²⁰², in deze gebroken wereld zijn er nog dilemma's. Hier zijn we weer terug bij de uitersten van relativering en verabsolutering (§7.5.1). Enerzijds moet in het oog worden gehouden dat regels *niet* heilig zijn. Regels zijn niet automatisch rechtvaardig. De fixatie op regelgeving in de tegenwoordige Westerse samenleving, in de woorden van Taylor 'regelfetisjisme' en 'wettenidolatrie'²⁰³, vraagt om een tegengeluid. Deze fixatie kan bovendien worden verbonden met de transitie naar een postseculiere, postchristendom context.²⁰⁴ Anderzijds kan ongehoorzaamheid van kwaad tot erger leiden. Op het niet houden aan (wettelijke) regels kunnen bijvoorbeeld sancties staan voor werknemers of organisaties, zoals ontslag of boetes. Dus, de derde achtergrond speelt

²⁰⁰ Taylor, *Een seculiere tijd*, 917. Vergelijk MacIntyre, *After Virtue*, 274.

²⁰¹ Taylor, 920, zie p. 917-920, 963.

²⁰² Ik sluit hier aan bij de visie op Gods Koninkrijk als toekomstig en politiek, zie De Bruijne, 'Niet van deze wereld'.

²⁰³ Taylor, *Een seculiere tijd*, 921.

²⁰⁴ Vergelijk mijn essay "Wettenidolatrie - over juridisering & secularisatie" voor de module "Christelijk Identiteit en sociale ethiek in een 'post-seculiere' en 'post-christendom' context" van deze master (5 januari 2021). Zie voor deze paragraaf ook MacIntyre, *After Virtue*, waarin de rol van regels in de moderne samenleving kritisch wordt benaderd, bijvoorbeeld op p. 91-92, 124-125 en 138.

ook bij regels een rol: het gewicht en de betekenis van regels worden gekleurd door andere autoriteiten.

“Wat getuigt van hoop” werd door ongeveer de helft van de respondenten (heel) belangrijk geacht bij ethische besluitvorming. De reflectie in deze paragraaf wijst op de uitdaging om hoop te verbinden met de omgang met regels. Ook deze verbinding kan niet in een universele regel worden gevat. Geloof helpt om deze uitdaging niet uit de weg te gaan, zoals Bonhoeffer verwoordt:

“We are living in a strange world, and yet we do want to be Christians. Fleeing that world does not help; the only thing that helps is entering this complicated reality fully conscious and fully trusting that, as long as we abide with God, he will also guide us through this world.”²⁰⁵

7.6 Transcendentie

7.6.1 Vorming: drie verbindingen

Als de reflecties van de vorige paragrafen worden samengebracht, wat kan dan worden gezegd over de hoofdvraag, naar de verhouding tussen de besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk en transcendentie? Allereerst werd duidelijk dat transcendentie kan worden verbonden met de vorming van de actor wat betreft de vragen die zich voordoen als dilemma's, de autoriteiten waarnaar geluisterd wordt en de context die impliciet meespeelt (de drie achtergronden).

Met 'transcendentie' doel ik hierbij ten eerste op het christelijk geloof. Zoals in de vorige paragrafen beknopt werd uitgewerkt, kleurt de triade van geloof, hoop en liefde bijvoorbeeld het geweten, het verbeeldingsvermogen en de interpretatie van regels. De kerk speelt hierbij een fundamentele rol.

Ten tweede kan 'transcendentie' worden gerelateerd aan de openheid die aan vorming eigen is. Om gevormd te kunnen worden moeten het geweten, (de plaats in) een gemeenschap en regels niet zijn vastgeroest, maar moet er een bepaalde openheid of 'luistervermogen' bestaan, werd hierboven meerdere keren gesteld. Dit sluit aan bij de stelling uit het conceptueel kader dat het hermeneutische proces van besluitvorming bij ethische dilemma's als een 'ontwaken' kan worden getypeerd. Openheid hoeft natuurlijk niet te betekenen dat er daadwerkelijk sprake is van transcendentie: 'ontwaken' hoeft geen 'bekeren' te zijn. Vanuit transcendent perspectief kan de bereidheid om open te staan voor zichzelf, anderen en de toekomst echter niet worden verenigd met het per definitie uitsluiten van transcendentie.²⁰⁶ Oftewel, vanuit religieus perspectief valt het uitsluiten van bekering samen met onwil je te laten vormen.

Dit betekent allerm minst dat het tegenovergestelde waar is, dat iemand automatisch openstaat voor transcendentie als deze bekeerd is. In bovenstaande reflecties werd duidelijk dat ook christenen zich kunnen vastklampen aan het houvast dat regels, het geweten en (christelijke) gemeenschappen lijken te geven. Dit is begrijpelijk: vanuit menselijk perspectief kan transcendentie (God!) als té ontregelend, verwarrend en schokkend worden ervaren. Zoals Taylor stelt: “We zouden allemaal geschokt en ontregeld zijn, in verwarring worden gebracht, als we God van aangezicht tot aangezicht zagen, plotseling, nu.”²⁰⁷ Als christelijke correctie op Taylor moet echter ook Johannes 1:18 klinken: “Niemand heeft ooit God gezien, maar de enige Zoon, die zelf God is, die aan het hart van de Vader rust, heeft hem doen kennen.”²⁰⁸

²⁰⁵ Bonhoeffer, *Barcelona, Berlin, New York, 1928-1931*, 375. Geciteerd door Padelford, *Bonhoeffer and business ethics*, 62.

²⁰⁶ Zie Taylor, *Een seculiere tijd*, 832-33.

²⁰⁷ Vergelijk Taylor, 1000-1001. Zie ook Ex. 33:20, 1 Tim. 6:16.

²⁰⁸ Zie ook 1 Joh. 4:11-16.

Dit brengt me op een derde manier hoe transcendentie aan vorming kan worden gerelateerd. Bij besluitvorming bij ethische dilemma's moet zwart-witdenken worden overstegen, getranscendeerd. Het geweten, gemeenschappen en regels zijn niet onfeilbaar, maar ook niet per definitie bedrieglijk. Gevormd door geloof, hoop en liefde kan je uitstijgen boven tegenstellingen als realisme en idealisme, twijfel en zekerheid. Een tegenstelling kan zo in plaats van een dilemma een drijvende kracht worden. Met andere woorden, de vele spanningen in bovenstaande reflecties moeten niet worden opgelost, maar verwijzen naar een fundamentele spanning die over de wereld heen ligt, een spanning die uiteindelijk alleen in Christus kan worden verzoend. Dilemma's als zodanig getuigen zo van transcendentie.

Dit impliceert dat vorming niet alleen aan dilemma's kan worden gerelateerd als voorwaarde om een knoop te hakken. Dilemma's als zodanig zijn ook een middel voor vorming, en kunnen vanuit christelijk perspectief zelfs als 'heilsmiddel' fungeren.²⁰⁹ In het begin van dit hoofdstuk werden dilemma's als subjectief, gebroken, complex fenomeen getypeerd: ze verwijzen naar een moreel onvermogen. Op grond van bovenstaande reflecties kunnen dilemma's echter ook een teken zijn van een groeiproces, van een 'ontwaken', of zelfs: 'bekering'. Een concreet voorbeeld is dat het gaan ervaren van dilemma's rondom duurzaamheid een teken kan zijn van morele bewustwording.

7.6.2 Ruimte voor geloof op de werkvloer

De verbinding tussen vorming en transcendentie is al een bevestiging van mijn hypothese dat de transitie naar een postseculiere context niet betekent dat de transcendente dimensie op de werkvloer ontbreekt. In het conceptuele kader uitte ik ook de verwachting dat de transcendente dimensie bij besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer eerder aan de oppervlakte komt als er hierbij wrijving ontstaat met persoonlijke, fundamentele overtuigingen (primaire identiteit). In het empirische deel bleek dat ongeveer de helft van de respondenten soms of vaker spanning zegt te ervaren, waarbij voorbeelden werden gegeven van spanning rondom christelijke praktijken, gedrag en standpunten in de relatie met collega's, klanten/cliënten en de samenleving in het algemeen.

Het is onbekend of deze ervaren spanningen ook als dilemma's worden ervaren: voor de respondenten kan het ook al gegeven zijn hoe er moet worden gehandeld of besloten. Een dubbele analyse is op zijn plaats wat betreft de verhouding van ervaren spanningen tot primaire identiteiten, ethische dilemma's en transcendentie.

Enerzijds geeft de ervaren spanning rondom bijvoorbeeld het al dan niet bidden voor het eten bij een werkuitje, werken op zondag of aanspreken van vloekende collega's aan dat de seculariteit van de werkvloer in ieder geval geen universeel fenomeen is. Bovendien zijn er ook in een postseculiere context bedrijven/organisaties en collega's die in bepaalde mate religieus kunnen zijn. Een respondent gaf bijvoorbeeld als voorbeeld van ervaren spanning (vraag 9 enquête): "Cliënten niet aannemen omdat ze niet van de juiste kerk zijn." Ervaren spanningen kunnen een teken zijn van de betekenis van transcendentie op de werkvloer, die ook bij dilemma's een rol speelt (al dan niet verborgen).

Anderzijds kunnen ervaren spanningen ook leiden tot een reductie van de betekenis van transcendentie op de werkvloer. De thema's waarbij spanning wordt ervaren kunnen immers ook de enige items worden waarbij christelijke overtuigingen worden gemobiliseerd. Het geloof speelt dan bijvoorbeeld enkel een expliciete rol bij de vragen of je op zondag moet werken en kan bidden voor het eten en niet bij de besluitvorming bij ethische dilemma's rondom duurzaamheid.

In ieder geval wordt zo duidelijk dat ook in de tegenwoordige context de seculariteit van de werkvloer geen gegeven is. De beschrijving en evaluatie van deze seculariteit verschilt bovendien per persoon, omdat de primaire identiteit ook per christen kan verschillen. LHBT-diversiteit op de werkvloer, niet bidden voor het eten bij een werkuitje, en werken op zondag zullen bijvoorbeeld niet

²⁰⁹ Vergelijk *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, 363.

door elke christen als spanning worden ervaren, schat ik in.

Deze verschillende ervaringen kunnen ook worden gezien als een gevolg van de transitie naar een postseculiere samenleving, waarin geloven niet meer vanzelfsprekend is. Oftewel, als een dilemma op de werkvloer een spanning met persoonlijke (geloofs-)overtuigingen veroorzaakt, kan dat betekenen dat het voor de actor onduidelijk is hoe met pluralisme moet worden omgegaan. In het licht van de vorige paragraaf kunnen dergelijke dilemma's in dit kader ook worden getypeerd als onderdeel van het proces voor christenen om zich in een postseculiere context te positioneren.

7.6.3 Geloof: wijsheid of dwaasheid?

De tegenwoordige samenleving kan niet alleen als postseculier worden getypeerd, maar ook als 'postchristendom': "The culture that emerges as the Christian faith loses coherence within a society that has been definitively shaped by the Christian story and as the institutions that have been developed to express Christian convictions decline in influence."²¹⁰ Christenen moeten erkennen dat ze niet langer kunnen verwachten "to be consulted or demand a role on the basis of privilege or past status. Any contributions will be based on ability, expertise, imagination and commitment."²¹¹ Deze beweringen kunnen op een gespannen voet staan met wat een respondent stelde: "Gods geboden gelden ook voor ALLE mensen en niet specifiek voor christenen alleen." Hoe landt deze stelling in een postchristendom-context? Is een theologisch onderzoek naar ethische dilemma's op de werkvloer in deze context wel gepast? Het feit dat ik deze fundamentele vraag pas aan het einde van deze scriptie opwerp, doet al vermoeden dat mijns inziens een positief antwoord moet worden gegeven: er is inderdaad sprake van "ability, expertise, imagination and commitment."

Dit kan ook worden gezien als een verbinding tussen transcendentie en besluitvorming bij ethische dilemma's. Besluiten bij ethische dilemma's kunnen het beste worden genomen op grond van de transcendente werkelijkheid waar het christelijk geloof naar verwijst, is de onbescheiden claim van deze theologische scriptie. Christelijke ethiek heeft een aantrekkingskracht: "Its aim is primarily to render the subject matter meaningful. It seeks to portray the Christian life in terms so illuminating, so beautiful, that it attracts commitment by the sheer acuteness of its own rendering."²¹² Deze verbinding tussen transcendentie en ethiek kan ook op andere manieren worden verwoord, bijvoorbeeld: bij christenen is het reflexieve vermogen gevormd dat noodzakelijk is voor ethische besluitvorming²¹³, christenen zijn de taal vaardig om over levensvragen en ethiek te spreken, of: door de impact van het christelijk geloof op de westerse ethiek en samenleving in de geschiedenis zouden christenen ook nu moeten meepraten. Desalniettemin geldt ook: "De boodschap over het kruis is dwaasheid voor wie verloren gaan."²¹⁴ In dit kader hoeft het niet te verbazen als christelijke besluitvorming bij ethische dilemma's voor sommigen toch dwaasheid lijkt.

Wijsheid en dwaasheid – deze tegenstelling kan worden toegevoegd aan de reeks van contrasten die in deze scriptie de revue passeerden. Hier geldt weer dat een plus- en minpool een betekenisvolle, vormende spanning kunnen veroorzaken, vandaar ook de titel van deze scriptie. Het bezit van de Geest is noodzakelijk om Gods verborgen en geheime wijsheid te kennen, maar wie op deze aarde de Geest bezit, waar de Geest waait, is nu nog voor ons verborgen. In dat eschatologische perspectief kan en mag pluralisme (op de werkvloer) worden aanvaard: "It is the eschatological vindication of the truth that makes it possible for us to accept pluralism in the here and now."²¹⁵

²¹⁰ Murray, *Post-Christendom*, 19.

²¹¹ Murray, 243.

²¹² Wells, *God's Companions*, 3.

²¹³ Vergelijk Benefiel, 'Using Discernment to Make Better Business Decisions'.

²¹⁴ 1 Korinthiërs 1:18.

²¹⁵ Mouw en Griffioen, *Pluralisms and Horizons*, 173. Vergelijk Pannenberg, *Ethics*, 196.

7.7 Conclusies

In deze scriptie werd onderzocht hoe besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer in de praktijk zich verhoudt tot transcendentie. Welke conclusies kunnen worden getrokken?

In het tweede en derde hoofdstuk werden de concepten uit de hoofdvraag uitgewerkt. *De werkvloer* werd beschreven als plaats waar een normatief geladen beroepspraktijk plaatsvindt. Hierbij speelt onder meer de persoonlijke context van de beroepsbeoefenaar een rol, waarin een bepaalde primaire identiteit is gevormd, die wordt getypeerd en bepaald door (expliciete) fundamentele overtuigingen. Een *ethisch dilemma* is een situatie waarin een actor het lastig vindt om te bepalen wat 'goed' is, vanwege het voorhanden zijn van verschillende alternatieven.

Bij *besluitvorming* wordt een beroep gedaan op de hermeneutische vaardigheden van de actor. Door het bewust en kritisch beoefenen van de verstaansprocessen van reflectie en deliberatie kunnen er uit drie achtergronden elementen naar de voorgrond worden gehaald: de vragen achter de vragen die zich als 'moreel' of als 'dilemma' voordoen, de realiteit achter autoriteit en de impliciete autoriteiten achter besluitvorming. Dit proces kan verder worden geordend via de verschillende contexten die een rol spelen, via de verschillende vormen van moreel redeneren en interpreteren en via de drie gezichtspunten van het zelf, de wereld en de tijd. Bij besluitvorming kan ook een transcendent perspectief zich ontplooien. Bij christelijke ethiek is de transcendente werkelijkheid het expliciete uitgangspunt, maar dat betekent niet dat christelijke en niet-christelijke ethiek strikt gescheiden moeten worden.

Sterker nog: omdat de wereld Vaders schepping is, in Christus is verzoend en door de Geest is doorademd, is theologisch empirisch onderzoek buiten kerken en onder christenen en niet-christenen mogelijk, zoals in het vierde hoofdstuk uiteen werd gezet. Om op deze zondige wereld Gods bemiddelende handelen te kunnen zien is kritisch, nederig onderscheidingsvermogen wel noodzakelijk. 'Theologische empirische ethiek' kan als eigen onderzoeksveld worden gesitueerd ten opzichte van andere (theologische) disciplines. Aan dit veld kunnen kwantitatief én kwalitatief onderzoek een zinvolle bijdrage leveren. In deze scriptie is gekozen voor kwantitatief onderzoek door het verspreiden van een enquête met open en gesloten vragen, waarop 69 respondenten hebben gereageerd.

In het vijfde hoofdstuk werd beschreven dat circa driekwart van de respondenten aangaf soms of (heel) vaak tegen een ethisch dilemma aan te lopen. Er werden voorbeelden gegeven van verschillende ethische dilemma's in allerlei relationele vlakken, waarbij veel voorbeelden samenhangen met de thema's 'levenseinde', 'menselijke maat' en 'corona'. De helft van de respondenten gaf aan dat ze zelden of nooit spanning ervaren tussen hun persoonlijke geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen in de context van het werk. Er werden verschillende voorbeelden van ervaren spanning gegeven, bijvoorbeeld rondom christelijke praktijken (bijv. bidden, zondag), gedrag (bijv. vloeken, roddelen) en standpunten (bijv. diversiteit) in relatie tot collega's, klanten/cliënten en de samenleving.

In het zesde hoofdstuk bleek ten eerste dat op basis van de enquête een dubbel beeld van de sociale dimensie van besluitvorming bij ethische dilemma's ontstaat. Enerzijds vonden respondenten blijkens een open vraag overleg belangrijk en gaven deze aan dat niet bij elk dilemma zelf de knoop kan worden doorgemaakt. Anderzijds bleek uit gesloten vragen dat wat collega's, klanten, familie en vrienden en mensen met eenzelfde geloof/levensbeschouwing vinden voor respondenten relatief minder belangrijk is. Ten tweede bleek ethische besluitvorming ook een tragische dimensie te hebben: soms wordt de keuze niet zelf gemaakt, lijken er geen alternatieven te zijn of kan de knoop niet worden doorgemaakt. Ten derde werden twee aspecten opvallend hoog gewaardeerd door respondenten: de stem van het geweten en rechtvaardigheid. Ten vierde werd ook 'wat God vindt' relatief belangrijk gevonden, natuurlijk vooral door de christelijke respondenten.

In het laatste, zevende hoofdstuk werd door verdere reflectie de vertaalslag gemaakt van het empirische onderzoek naar theologisch ethische theorievorming, waarbij de reflectie werd gestructureerd aan de hand van de drie achtergronden. Allereerst bleken dilemma's een subjectief, gebroken en complex fenomeen te zijn. Vervolgens werd gereflecteerd op drie aspecten die in het empirische deel opvielen: het geweten, gemeenschappen en regels. Deze aspecten kunnen worden gerelateerd aan de triades 'zelf, wereld en tijd' en 'geloof, hoop en liefde'.

Het geweten kan helpen om een coherent, moreel leven vorm te geven, mits er sprake is van een actieve en eerlijke luisterhouding, die in het *geloof* kan worden gevonden. Het geweten moet daarvoor gevormd worden door de Geest, waarbij allerlei andere autoriteiten als heilsmiddelen worden ingezet. In gemeenschappen wordt geluisterd en aangesproken, door elkaar en door God. Er wordt geleerd om vanuit *de liefde* met verbeelding te kijken naar concrete casussen in de wereld. Vanuit de *hoop* kunnen de uitersten van idealisme en realisme worden vermeden en kan worden geleerd om met de ontoereikendheid van regels om te gaan.

Transcendentie, begrepen als het christelijk geloof, kan zo de besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer dus kleuren. Daarnaast kan transcendentie worden gerelateerd aan de openheid die eigen is aan de vorming van een actor om goede besluiten te kunnen nemen. Verder kunnen ook dilemma's zelf, als een middel tot vorming, worden gezien als tekenen van de transcendentie geladenheid van de werkelijkheid. Ook in de ervaren spanningen tussen persoonlijke overtuigingen en situaties op de werkvloer blijkt dat transcendentie niet is uitgesloten op een werkvloer in een postseculiere context. Sterker nog: dilemma's rondom dergelijke spanningen kunnen een gevolg zijn van de transitie naar deze context. Ten slotte heeft christelijke ethiek ook een bepaalde aantrekkingskracht, althans voor sommigen. Al met al verwijzen ethische dilemma's op de werkvloer zo op verschillende manieren naar de gespannen verwachting van Gods koninkrijk.

8 EPILOOG

In deze epiloog wordt eerst kritisch gereflecteerd op de beperkingen van dit onderzoek, waarna aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek en voor de praktijk.

8.1 Discussie

Hoewel het conceptuele deel van deze scriptie omvangrijk is, hadden verschillende concepten beter kunnen worden uitgewerkt en met elkaar worden verbonden. Bijvoorbeeld, er zou kunnen worden doordacht hoe transcendentie via andere routes dan persoonlijke overtuigingen een rol kan spelen op de werkvloer (§2.3), er zouden meer soorten ethische dilemma's (op de werkvloer) kunnen worden onderscheiden (§3.2) en de drie modellen voor ordening van ethische besluitvorming zouden kunnen worden geïntegreerd (§3.3.3). Methodisch had het conceptuele deel transparanter kunnen worden vormgegeven: literatuur uit vele verschillende tradities en tijden werd aan elkaar verbonden, meestal zonder dat werd stilgestaan bij de vraag waarom deze verbindingen kunnen worden gelegd en welke alternatieven er bestaan. In sommige gevallen, zoals de verbinding tussen Kuyper en Bonhoeffer, zou hierover een aparte studie kunnen worden gedaan (zie §3.4).

Zoals in paragraaf 4.4.5 al beschreven werd, kent ook het empirische deel van dit onderzoek verschillende beperkingen. Idealiter zou kwantitatief én kwalitatief onderzoek moeten worden gedaan, door verschillende onderzoekers, met een hogere respons. Hierdoor fungeert het empirische deel in deze scriptie slechts als een eerste verkenning.

In het reflexieve deel moest worden gekozen op welke aspecten verder zou worden gereflecteerd (§7.2.3). Onderscheidingsvermogen is vereist om hierbij de juiste aspecten te kiezen en deze aspecten juist te behandelen, het is aan de lezer om dit te beoordelen. In ieder geval zou het goed zijn als naast mij anderen op de empirische waarnemingen reflecteren, ook vanuit andere tradities dan de gereformeerde theologie.

Een valkuil van theologisch empirisch onderzoek is dat de verhouding tussen theologische theorievorming en empirische waarnemingen uit balans raakt. In deze scriptie is geprobeerd het conceptuele, empirische en reflecterende deel zoveel mogelijk met elkaar te verweven, maar ongetwijfeld hadden er meer verbindingen kunnen worden gelegd. Bepaalde thema's zijn blijven liggen, zoals 'rechtvaardigheid' en 'leiderschap'.

8.2 Aanbevelingen

8.2.1 Voor de wetenschap

Naast de theologische argumenten die in deze scriptie zijn genoemd om empirisch onderzoek te doen, kan ook een (wetenschaps-)filosofisch argument worden gegeven: ideeën, gevoelens en handelingen zijn met elkaar verweven. De inbreng van wetenschappelijke literatuur in deze scriptie moet niet alleen worden begrepen als middel om de praktijk beter te begrijpen: de praktijk toetst ook het waarheidsgehalte van deze theorieën.²¹⁶ Deze scriptie geeft wat mij betreft aanleiding voor een positieve waardering van het werk van Charles Taylor en Oliver O'Donovan, dat fundamenteel was voor het conceptuele en reflecterende deel. Waar deze evaluatie geen primair doel was in deze scriptie, verdient het aanbeveling om vervolgonderzoek te doen naar de vraag in hoeverre (ethische) theorieën (die in deze scriptie geciteerd zijn) de praktijk adequaat beschrijven.

Zoals al is gesteld, is verder empirisch onderzoek naar ethische dilemma's op de werkvloer wenselijk. Het doen van kwalitatief en kwantitatief onderzoek is hierbij zinvol, waarbij ook moet worden doordacht hoe triangulatie plaats kan vinden. Verder verdient het aanbeveling om onderzoek te

²¹⁶ Vergelijk MacIntyre, *After Virtue*, 71-73 en 87.

doen vanuit andere theologische tradities dan de gereformeerde theologie. Ook de gereformeerde-theologische reflecties worden hierdoor uitgedaagd en kunnen verder worden verdiept. Vooral wat betreft de systematisch-theologische stellingen in deze scriptie is een verdiepingsslag gewenst: is de manier waarop argumenten en waarnemingen werden gerelateerd aan Vader, Zoon en Geest en geloof, hoop en liefde bijvoorbeeld houdbaar? Ook het aspect 'spiritualiteit' verdient verdere doordinking: hoe kan de spiritualiteit van de werkvloer worden omschreven? In hoeverre strookt deze met christelijke spiritualiteit?²¹⁷ Zo kan bovendien in plaats van een benadering vanuit het individu, zoals vooral in deze scriptie, een benadering vanuit het collectief bijvoorbeeld vorm krijgen.²¹⁸

8.2.2 Voor de praktijk

In de inleiding werd gesteld dat deze scriptie op drie manieren relevant kan zijn voor de praktijk (§1.3). Wat heeft deze scriptie in dit kader opgeleverd?

Ten eerste werd gesuggereerd dat ondernemers en werknemers kunnen worden geholpen om hun (christelijke) identiteit vorm te geven op de werkvloer. Naast de kennisbijdrage die deze scriptie levert, kunnen de gehanteerde modellen ook in de praktijk worden toegepast. Rondom de drie achtergronden kunnen ondernemers en werknemers bijvoorbeeld reflecteren op de volgende vragen:

- 1) Tegen welke ethische dilemma's loop ik aan bij mijn werk? Waarom ervaar ik juist deze vraagstukken als ethische dilemma's? Wordt dit dilemma door anderen ook als dilemma ervaren? Van welke ethische vragen ben ik me niet bewust?
- 2) Wie of wat geeft de doorslag voor mij bij dit dilemma? Waarom hecht ik hier waarde aan? Als iedereen alleen hiernaar zou luisteren, hoe zou de wereld er dan uitzien? Naar wie of wat luister ik niet?
- 3) Wat speelt er nog meer een rol? Hoe zou iemand in een andere cultuur of in een andere tijd een beslissing hebben gemaakt? Zouden collega's hetzelfde doen? En familieleden of vrienden?

Ten tweede werd gesuggereerd dat dit onderzoek ook inzichten kan opleveren voor 'vormende instellingen', zoals het onderwijs of geloofsgemeenschappen. In deze scriptie werd allereerst het belang van vorming benadrukt. Het is zinvol om in onderwijsinstellingen en kerken aandacht te geven aan (de besluitvorming bij) ethische dilemma's op de werkvloer, bijvoorbeeld in colleges, cursussen of preken. De theorie uit deze scriptie kan worden vertaald naar praktische handvatten, zoals hierboven al gebeurde. Naast deze expliciete toepassing vindt vorming ook op de achtergrond plaats. Vormende instellingen kunnen zich de vraag stellen of en hoe een luisterhouding wordt gestimuleerd en welke omgang met ethische vraagstukken wordt aangeleerd.

Ten derde werd gesuggereerd dat dit onderzoek bedrijven en organisaties kan helpen om zich te verhouden tot het (internationale) populaire thema van religie en spiritualiteit op de werkvloer. Deze aandacht blijkt terecht: (besluitvorming bij) ethische dilemma's en transcendentie kunnen aan elkaar worden gerelateerd. Het verdient dan ook aanbeveling om te bespreken welke rol persoonlijke (geloofs-)overtuigingen op de werkvloer hebben. Het (christelijk) geloof kan hierbij worden gezien als (moreel) kapitaal dat in ondernemingen en organisaties kan worden benut.²¹⁹

²¹⁷ Verschillende theologen, met name vanuit de 'Radical Orthodoxy', stellen dat globalisering en kapitalisme een bepaald religieus karakter hebben, vergelijk: Long, *Divine Economy*, 267-70; Smith, *Desiring the Kingdom*, 103-12; Smith, 'The "Ecclesial" Critique of Globalization: Rethinking the Questions'; Williams, 'Christianity and the Global Economic Order'.

²¹⁸ Zie voetnoot 50.

²¹⁹ Vergelijk Kuiper, *Moreel kapitaal*.

LITERATUURLIJST

- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin, 2006.
- Augustinus, Aurelius. *De stad van God*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Amsterdam: Ambo, 2006.
- Badaracco Jr., Joseph L. *Defining Moments: When Managers Must Choose Between Right and Right*. Boston, Mass.: Harvard Business Review Press, 2016.
- Bakker, Paul, Sjaak Evers, Nol Hovens, Herman Snelder, en Mathieu Weggeman. 'Het Rijnlands model als inspiratiebron'. *Holland Management Review*, nr. 103 (2005): 72–81.
- Barth, Karl. *Church Dogmatics I/2*. Edinburgh: T&T Clark, 1956. <https://dkbl.alexanderstreet.com>.
- . *Der Römerbrief (Erste Fassung)*. Zurich: Theologischer Verlag, 1985. <https://dkbl.alexanderstreet.com>.
- Bartholomew, Craig G. *The God who acts in history: the significance of Sinai*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2020.
- Barton, Matthew, en Rachel Muers. 'A Study in Ordinary Theological Ethics: Thinking about Eating'. In *Exploring Ordinary Theology*, door Jeff Astley en Leslie J. Francis, 169–77. Londen/New York: Routledge, 2013.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press, 2000.
- Bavinck, Herman. *Reformed ethics. Created, Fallen, and Converted Humanity*. Onder redactie van John Bolt. Vol. 1. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2019.
- Beck, Ulrich, en Elisabeth Beck-Gernsheim. 'Individualization and "precarious freedoms": perspectives and controversies of a subject-oriented sociology'. In *Detraditionalization: critical reflections on authority and identity*, onder redactie van Paul Heelas, Scott Lash, en Paul Morris, 23–48. Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996.
- Benefiel, Margaret. 'Using Discernment to Make Better Business Decisions'. In *Leadership and Business Ethics*, onder redactie van Gabriel Flynn, 31–38. Issues in Business Ethics. Dordrecht: Springer Netherlands, 2008.
- Berkhof, H. *Bruggen en bruggenhoofden*. Nijkerk: Callenbach, 1981.
- . *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk: Callenbach, 1973.
- Blundell, Boyd. *Paul Ricoeur between Theology and Philosophy. Detour and Return*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- Boersema, M.K. *Tussen droom en daad. Een empirisch onderzoek naar de beelden van seksualiteit bij jongeren en de invloed van deze beelden op hun seksuele moraal en praktijk*. November 2013 (masterscriptie Theologische Universiteit te Kampen, begeleid door Ad de Bruijne).
- Bonhoeffer, Dietrich. *Aanzetten voor een ethiek*. Vertaald door Gerard Den Hertog en Wilken Veen. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.
- . *Barcelona, Berlin, New York, 1928-1931*. Onder redactie van Clifford J. Green. Minneapolis: Fortress Press, 2008.
- . *London, 1933-1935*. Onder redactie van K.W. Clements. Minneapolis: Fortress Press, 2007.
- Borry, Pascal, Paul Schotsmans, en Kris Dierickx. 'The Origin and Emergence of Empirical Ethics'. In *Empirical Ethics in Psychiatry*, door Guy Widdershoven, Tony Hope, John McMillan, en Lieke Van der Scheer, 37–50. Oxford: Oxford University Press, 2008. <https://oxfordmedicine.com/view/10.1093/med/9780199297368.001.0001/med-9780199297368-chapter-004>.

- Boutellier, Hans. 'Nodale orde. Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving'. Inaugurale rede VU Amsterdam, 19 september 2007. <https://www.verwey-jonker.nl/doc/vitaliteit/070903oratieHans%20Boutellier.pdf>.
- Bretherton, Luke. 'Book Review: Oliver O'Donovan, *Self, World, and Time: Ethics as Theology, Volume 1: An Induction*'. *Studies in Christian Ethics* 27 (2014): 365–69.
- . *Resurrecting Democracy: Faith, Citizenship, and the Politics of a Common Life*. Cambridge Studies in Social Theory, Religion and Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Brink, Gijsbert van den, en Cornelis van der Kooi. *Christelijke Dogmatiek*. 5de dr. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Bruggen, Jakob van. 'Geloofsgehoorzaamheid. De betekenis van een paulinische formulering voor de ethiek'. In *Nuchtere noodzaak: ethiek tussen navolging en compromis: opstellen aangeboden aan prof. dr J. Douma*, onder redactie van J.H.F. Schaeffer, J.H. Smit, en Th.J.M. Tromp, 84–95. Kampen: Kok, 1997.
- Bruijne, Ad de. 'Abraham Kuyper in een post-christelijke tijd'. *Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie* (blog), 23 maart 2020. <https://wi.christenunie.nl/page/50072/2020/03/23?weblog-postTitle=Abraham-Kuyper-in-een-post-christelijke-tijd>.
- . 'Christian Ethics and God's Use of the Bible'. In *Correctly handling the word of truth: reformed hermeneutics today*, onder redactie van Mees te Velde en Gerhard H Visscher, 95–102. Eugene, Or.: Wipf & Stock Publishers, 2014.
- . "'Colony of Heaven": Abraham Kuyper's Ecclesiology in the Twenty-First Century'. *Journal of Markets & Morality* 17, nr. 2 (2014): 445–90.
- . 'Gereformeerde theologie vandaag'. In *Gereformeerde theologie vandaag: oriëntatie en verantwoording*, onder redactie van Ad de Bruijne, 11–30. Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2004.
- . 'Niet van deze wereld. De hedendaagse Gereformeerde publieke theologie en de 'doperse optie''. *Theologia Reformata* 54, nr. 4 (2011): 366–90.
- Bruijne, Ad de, en Hans Burger, red. *Gereformeerde hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*. Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2017.
- Bryman, Alan. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Buijs, Govert. 'Civil society. De herontdekking van de vrije associaties'. In *Civil society. Tussen oud en nieuw*, door Govert Buijs, Paul Dekker, en Marc Hooghe, 21–43. Amsterdam: Aksant, 2009.
- Burger, Hans. 'Foundation or Perspective? On the Usefulness of Formation and Epistemology'. In *Sola Scriptura. Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority and Hermeneutics*, onder redactie van Hans Burger, Arnold Huijgen, en Eric Peels, 56–78. Leiden/Boston: Brill, 2018.
- . 'From foundationalism to divine and human practices'. Gepresenteerd bij Study Day 'Peace be with you: Wolterstorff's significance for the Christian faith, Kampen, 9 juni 2017. https://www.academia.edu/33439078/From_foundationalism_to_divine_and_human_practices.
- Cafferky, Michael E. *Business Ethics in Biblical Perspective: A Comprehensive Introduction*. Downers Grove: IVP Academic, 2015.
- Coakley, Sarah. *God, Sexuality, and the Self: An Essay 'On the Trinity'*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

- Coletto, R. 'Wolterstorff's critique of the reformational view of scholarship in his essay On Christian learning'. *Koers - Bulletin for Christian Scholarship* 74, nr. 3 (2009): 387–407.
- Conroy, S.J., en T.L.N. Emerson. 'Business ethics and religion: Religiosity as a predictor of ethical awareness among students'. *Journal of Business Ethics* 50 (2004): 383–96.
- Corder, Gregory W., en Dale I. Foreman. *Nonparametric Statistics: A Step-By-Step Approach*. Second edition. Somerset: John Wiley & Sons, 2014.
- Craft, Jana L. 'A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature: 2004–2011'. *Journal of Business Ethics* 117, nr. 2 (2013): 221–59.
- Dober, Hans Martin. 'Ich und Mich sind immer zu eifrig im Gespräche. Zum Begriff des Gewissens und seiner Bedeutung für die Theorie der Seelsorge'. *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 99, nr. 4 (2002): 503–29.
- Dohmen, Joep. 'De laatmoderne queeste naar authenticiteit'. *Wijsgerig perspectief* 41 (2001): 46–56.
- Dooyeweerd, Herman. *De wijsbegeerte der wetsidee. De functioneele zinstructuur der tijdelijke werkelijkheid en het probleem der kennis*. Vol. 2. 3 vols. Amsterdam: DBNL/erven H. Dooyeweerd, 2008.
- Douma, Jochem. *Grondslagen christelijke ethiek*. Kampen: Kok, 1999.
- Fiddes, Paul S. 'Ecclesiology and Ethnography: Two Disciplines, Two Worlds?' In *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, door Pete Ward. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans, 2012.
- Fort, T.L. 'Religion in the workplace: Mediating religion's good, bad, and ugly naturally'. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy* 12 (1998): 121–71.
- . 'Religious belief, corporate leadership and business ethics'. *American Business Law Journal* 33 (1996): 451–71.
- Francis, Leslie J. 'Churchgoing and Christian Ethics: an Empirical Study among 13- to 15-Year-Old Students in England and Wales'. *Journal of Empirical Theology* 33, nr. 2 (2020): 197–219.
- Fukuyama, Francis. *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. Londen: Profile Books, 2018.
- Gadamer, H.G. *Hermeneutics, Religion, and Ethics*. New Haven: Yale University Press, 1999.
- Ganzevoort, Ruard, en Johan Roeland. 'Lived religion: the praxis of Practical Theology'. *International Journal of Practical Theology* 18, nr. 1 (2014): 91–101.
- Geertz, Clifford. 'Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture'. In *The Interpretation of Cultures*, onder redactie van Clifford Geertz, 3–30. New York: Basic Books, 1973.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press, 1996.
- Graafland, Johan, Muel Kaptein, en Corrie Mazereeuw-van der Duijn Schouten. 'Conceptions of God, Normative Convictions, and Socially Responsible Business Conduct: An Explorative Study Among Executives'. *Business & Society* 46, nr. 3 (2007): 331–68.
- Graham, Elaine, Heather Walton, en Frances Ward. *Theological Reflection: Method*. Londen: SCM Press, 2005.
- Griffioen, S. 'On Worldviews'. *Philosophia Reformata* 77, nr. 1 (2012): 19–56.
- Hauerwas, Stanley. 'The Christian Difference, or Surviving Postmodernism'. In *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, onder redactie van Graham Ward, 144–61. Malden: Blackwell Publishing, 2005.

- . 'The Servant Community: Christian Social Ethics'. In *The Hauerwas Reader*, door Stanley Hauerwas, John Berkman, en Michael Cartwright, 371–91. Durham: Duke University Press, 2001.
- Hauerwas, Stanley, en Samuel Wells. 'Christian Ethics as Informed Prayer'. In *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, onder redactie van Stanley Hauerwas en Samuel Wells, 3–12. Malden: Blackwell Publishing, 2004.
- . 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It'. In *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, 13–27. Malden: Blackwell Publishing, 2004.
<https://doi.org/10.1002/9781444396683.ch2>.
- Heikkurinen, Pasi, en Jukka Mäkinen. 'Synthesising Corporate Responsibility on Organisational and Societal Levels of Analysis: An Integrative Perspective'. *Journal of Business Ethics* 149, nr. 3 (2018): 589–607.
- Hill, Alexander. *Just Business: Christian Ethics for the Marketplace*. Downers Grove: IVP Academic, 2008.
- Hoekstra, E.G., en M.H. Ipenburg. *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2008.
- Jochemsen, Henk, Roel Kuiper, en Bram de Muynck. 'Een theorie over praktijken'. In *Een theorie over praktijken. Normatief praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs*, door Henk Jochemsen, Roel Kuiper, en Bram de Muynck, 7–14. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2006.
- Kaemingk, Matthew, en Cory B. Willson. *Work and Worship: Reconnecting Our Labor and Liturgy*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2020.
- Kamphuis, Lammert. 'Civil society: a concept under pressure (opzet hoofdstuk 1)'. (ongepubliceerd), z.d.
- Kaptein, Muel. 'Roep om bedrijfsethiek heeft geleid tot minder bedrijfsethiek'. *Me Judice* (blog), 13 november 2013. <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/roep-om-bedrijfsethiek-heeft-geleid-tot-minder-bedrijfsethiek>.
- . *The Six Principles of Managing with Integrity: A Practical Guide for Leaders*. Londen: Articulate Press, 2007.
- Kaptein, Muel, en Johan Ferdinand Dietrich Bernardus Wempe. *The Balanced Company: A Theory of Corporate Integrity*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Kärkkäinen, Veli-Matti. *Christ and Reconciliation*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2013.
- Karssing, E., en R. Wirtz. 'Een gevaarlijke gedachte: integriteit is vanzelfsprekend'. In *Commissaris van nu*, door M. Pheijffer en F. van Eenennaam, 143–61. Assen: Van Gorcum, 2008.
- Kole, Jos. 'Virtuoos maatwerk. De rol van deugden in ethisch verantwoorde beroepsbeoefening'. In *Karakter. Deugden voor professionals*, door Wouter Sanderse en Jos Kole, 37–50. Leusden: ISVW Uitgevers, 2018.
- Kuiper, Roel. 'De praktijk van het sociaal werk'. In *Een theorie over praktijken. Normatief praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs*, door Henk Jochemsen, Roel Kuiper, en Bram de Muynck, 36–53. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2006.
- . *Identiteit en navolging. Over het contextualiseren van geloof*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2014.
- . *Moreel Kapitaal. De Verbindingskracht van de Samenleving. Verantwoording 27*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2009.

- Kuyper, Abraham. *Het Calvinisme: zes Stone-lezingen*. 3de dr. Kampen: Kok, 1959.
- Lieshout, Famke van, Gaby Jacobs, en Shaun Cardiff. *Actieonderzoek. Principes voor verandering in zorg en welzijn*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2017.
- Lin, Peirong. 'Countering Mission Drift in a Faith-based Organization: An Interdisciplinary Theological Interpretation Focused on the Identity Formation of World Vision'. Evangelische Theologische Faculteit, 2018.
- Long, D. Stephen. *Divine Economy: Theology and the Market*. Londen/New York: Routledge, 2002.
- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue*. Londen: Bloomsbury Academic, 2007.
- Martin, Mike W. *Meaningful work: rethinking professional ethics*. New York: Oxford University Press, 2000.
- McGrath, Alister E. 'The Cultivation of Theological Vision: Theological Attentiveness and the Practice of Ministry'. In *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, onder redactie van Pete Ward, 107–23. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans, 2012.
- Menz, Georg. 'Auf Wiedersehen, Rhineland Model: Embedding Neoliberalism in Germany'. In *Internalizing Globalization: The Rise of Neoliberalism and the Decline of National Varieties of Capitalism*, door Susanne Soederberg, Georg Menz, en Philip G. Cerny, 33–48. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2005.
- Mouw, Richard J., en S. Griffioen. *Pluralisms and Horizons: An Essay in Christian Public Philosophy*. Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1993.
- Murray, Stuart. *Post-Christendom*. Bletchley, UK; Waynesboro, Georgia: Paternoster Press, 2004.
- Musschenga, Albert. 'Empirical Ethics, Context-Sensitivity, and Contextualism'. *The Journal of Medicine and Philosophy* 30, nr. 5 (2005): 467–90.
- Nash, L.L. *Believers in business*. Nashville: Thomas Nelson, 1994.
- . *Good intentions aside: A manager's guide to resolving ethical problems*. Cambridge, Mass.: Harvard Business School Press, 1990.
- Naugle, David K. *Worldview. The History of a Concept*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2002.
- Nullens, Patrick. 'Het Ware, Goede en Mooie. Een hermeneutische ethiek van verantwoordelijkheid geïnspireerd door Hans Georg Gadamer's Waarheid en Methode'. *Radix* 41, nr. 2 (2015): 126–37.
- . 'Schriftgezag op het speelveld van de hermeneutische ethiek'. In *die Skriflig/In Luce Verbi* 51, nr. 3 (20 april 2017): 8. <https://doi.org/10.4102/ids.v51i3.2138>.
- . 'Slim omgaan met ethische dilemma's. Een hermeneutisch model'. *Management & Organisatie* 5/6 (2014): 91–107.
- . *Verlangen naar het goede. Bouwstenen voor een christelijke ethiek*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006.
- O'Donovan, Oliver. 'Christian Moral Reasoning'. In *New Dictionary of Christian Ethics and Pastoral Theology*, onder redactie van David J. Atkinson en David H. Field, 122–27. Leicester: Intervarsity Press, 1995.
- . *Self, World, and Time. An Induction. Ethics As Theology* 1. Grand Rapids/Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2013.
- O'Fallon, Michael J., en Kenneth D. Butterfield. 'A Review of The Empirical Ethical Decision-Making Literature: 1996–2003'. *Journal of Business Ethics* 59, nr. 4 (2005): 375–413.

- Oosterhuis-Blok, Mathilde. 'Marktwerking en publieke belangen. Een analyse vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring'. Theologische Universiteit Kampen en Tilburg University, 2020.
- Osmer, Richard R. *Practical Theology: An Introduction*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2008.
- Padelford, Walton. *Bonhoeffer and business ethics*. Mountain Home, Ark.: BorderStone Press, 2011.
- Palazzo, Guido, en Andreas Georg Scherer. 'Corporate Legitimacy as Deliberation: A Communicative Framework'. *Journal of Business Ethics* 66, nr. 1 (2006): 71–88.
- Pannenberg, Wolfhart. *Ethics*. Vertaald door Keith Crim. Philadelphia; London: Westminster Press, 1981.
- Pascal, Blaise. *Gedachten*. Vertaald door Frank de Graaff. Boom Grote Klassieken. Amsterdam: Boom, 2017.
- Peels, H.D. 'Theologie als verantwoord spreken over God'. In *Theologie, waarheidsliefde en religiekritiek. Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sinds 1815*, door L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans, 59–70. Hilversum: Verloren, 2014.
- Pincoffs, Edmund. 'Quandary Ethics'. *Mind* 80, nr. 320 (1971): 552–71.
- Pinto-Garay, Javier. 'Virtue Ethics in Business: Scale and Scope'. In *Business Ethics*, door David M. Wasieleski en James Weber, 67–86. Bingley: Emerald Publishing, 2019.
- Rae, Scott, en Kenman L. Wong. *Beyond Integrity: A Judeo-Christian Approach to Business Ethics*. Grand Rapids, Mich.: Zondervan, 2009.
- Ricoeur, Paul, en Kathleen Blamey. *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Roest, H. de. *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Theology in Practice 8. Leiden etc.: Brill, 2019.
- Ruijter, Kees de. *Horen naar de stem van God*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Sanderse, Wouter, en Jos Kole. *Karakter. Deugden voor professionals*. Leusden: ISVW Uitgevers, 2018.
- Schaafsma, Petruschka. 'Verwantschap – Tussen Theologie En Antropologie'. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 70, nr. 2 (2016): 99–112.
- Schaeffer, Hans. 'De kerk als schepping van het Woord. Een reformatorisch kernpunt voor praktische theologie'. In *Weergalozе kennis. Opstellen over Jezus Christus, Openbaring en Schrift, Katholiciteit en Kerk aangeboden aan prof. dr. Barend Kamphuis*, onder redactie van Ad de Bruijne, Hans Burger, en Dolf te Velde, 276–86. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- . 'Theologie en etnografie. Een eerste verkenning voor gereformeerde praktische theologie in Kampen', 2014. https://www.academia.edu/9257392/Theologie_en_etnografie.
- Scharen, Christian B., red. *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans, 2012.
- Scharen, Christian B., en Aana Marie Vigen, red. *Ethnography as Christian Theology and Ethics*. Londen/New York: Continuum, 2011.
- Schmidt, Ulla. 'Christian ethics and empirical research'. *Studia Theologica* 63 (2009): 67–88.
- Schouten, Carola, en Geert Jan Spijker. *Rijnland werkt. In gesprek met ondernemers*. Christelijk-sociaal 2030 7. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief; Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 2017.

- Schwartz, Mark S. *Business ethics. An ethical decision-making approach*. Malden: Wiley Blackwell, 2017.
- — —. 'God as Managerial Stakeholder?' In *Business Ethics: Readings and Cases in Corporate Morality*, onder redactie van W. Michael Hoffman, Robert E. Frederick, en Mark S. Schwartz, 5de dr., 705–19. Hoboken: Wiley Blackwell, 2014.
<http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=1582378>.
- Sedgwick, Peter. 'The Anglican Moral Tradition, and the Formation of Conscience'. *Sewanee Theological Review* 62, nr. 3 (z.d.): 479–509.
- Sennett, Richard. *De flexibele mens: psychogram van de moderne samenleving*. Vertaald door M.W. Blok. Amsterdam: Byblos, 2000.
- Smith, James K.A. *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2009.
- — —. 'Ecclesiology and Ethnography: A Response', 28 november 2012.
<https://jameskasmith.com/ecclesiology-and-ethnography-a-response>.
- — —. 'The "Ecclesial" Critique of Globalization: Rethinking the Questions'. *Faith & Economics* 56 (2010): 5–19.
- Steen, Jane. 'Women's Ordination in the Church of England: Conscience, Change and Law'. *Ecclesiastical Law Journal* 21, nr. 3 (2019): 289–311.
- Swinton, John, en Harriet Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. 2de dr. Londen: SCM Press, 2016.
- Tamminga, Koos. *Receiving the gifts of every member: a practical ecclesiological case study on inclusion and the church*. Kampen: Summum, 2020.
- Taylor, Charles. *Een seculiere tijd*. Vertaald door Marjolijn Stoltenkamp. 3de dr. Rotterdam: Lemniscaat, 2012.
- Thiselton, Anthony C. *Hermeneutics: An Introduction*. Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
<http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=4859516>.
- Thorbjørnsen, Svein Olaf, en Magne Supphellen. 'Ethics from Pulpits of the Church of Norway: A Self-Report Survey of Social-Ethical Issues'. *Journal of Empirical Theology* 31, nr. 2 (2018): 167–93.
- Tongeren, Paul van. 'Ethics and the limits of hermeneutics'. Geraadpleegd 12 mei 2021.
www.academia.edu/5484875/ethics_and_the_limits_of_hermeneutics.
- — —. 'Moral Philosophy as a Hermeneutics of Moral Experience'. *International Philosophical Quarterly* 34, nr. 2 (1994): 199–214.
- — —. *The art of living well: moral experience and virtue ethics*. Londen: Bloomsbury Publishing, 2020.
- Vanhoozer, Kevin J. 'The Joy of Yes - Ricoeur: Philosopher of Hope'. *The Christian Century*. 122, nr. 17 (2005): 27–28.
- Velema, W.H. *Ethiek tussen Eden en eschaton*. Onder redactie van J.H.F. Schaeffer, J.H. Smit, en Th.J.M. Tromp. Kampen: Kok, 1997.
- Ven, Johannes A. van der, Ronald Jeurissen, en Albert Felling. 'Moral Consciousness, Religion and Peace Action'. *Journal of Empirical Theology* 9, nr. 1 (1996): 23–50.
- Verbaan, Peter. *Geweten. De rehabilitatie van een theologisch begrip*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.

- Verhey, Allen. *Remembering Jesus: Christian Community, Scripture, and the Moral Life*. Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2005.
- Verstraeten, Johan. 'Bedrijfsethiek als inspiratiebron voor een menselijke onderneming'. *Ethische perspectieven* 7, nr. 2 (1997): 3–21.
- Volf, Miroslav. *Work in the Spirit. Toward a theology of work*. Eugene, Or.: Wipf and Stock Publishers, 2001.
- Vrieze, Gerrit, en Albert Mok. 'De functie van intern begeleider: ramp of zegen voor de school? Beroepsvorming bij intern begeleiders'. ITS-Nijmegen, 2005.
- Wangmo, Tenzin, Sirin Hauri, Eloise Gennet, Evelyn Anane-Sarpong, Veerle Provoost, en Bernice S. Elger. 'An update on the "empirical turn" in bioethics: analysis of empirical research in nine bioethics journals'. *BMC Medical Ethics* 19, nr. 1 (2018): 6.
- Wannenwetsch, Bernd. 'Ecclesiology and Ethics'. In *The Oxford Handbook of Theological Ethics*, door Gilbert Meilaender en William Werpehowski, 57–73. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Ward, Pete. *Introducing Practical Theology. Mission, ministry, and the Life of the Church*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2017.
- . 'Introduction'. In *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, onder redactie van Pete Ward, 1–12. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans, 2012.
- . *Liquid Ecclesiology. The Gospel and The Church*. Leiden/Boston: Brill, 2017.
- . *Participation and Meditation. A Practical Theology for the Liquid Church*. Londen: SCM Press, 2008.
- Weaver, G.R., en B. Agle. 'Religiosity and ethical behavior in organizations: A symbolic interactionist perspective'. *Academy of Management Review* 27 (2002): 77–97.
- Webster, John. 'God and Conscience'. *Calvin Theological Journal* 33 (1998): 104–24.
- Weinandy, Thomas G. *Does God Suffer?* Edinburgh: T&T Clark, 2000.
- Wells, Samuel. *God's Companions: Reimagining Christian Ethics*. Malden, Mass.: Blackwell Publishing, 2007.
- . *Improvisation: the drama of Christian ethics*. Grand Rapids, Mich.: Brazos Press, 2004.
- Wells, Samuel, en Ben Quash. *Introducing Christian Ethics*. Chichester: Blackwell, 2010.
- Wensveen Siker, L. van, J.A. Donaheu, en R.M. Green. 'Does your religion make a difference in your business ethics? The case of consolidated foods'. *Journal of Business Ethics* 10 (1991): 812–32.
- Wijaya, Yahya. 'Placing Business Ethics in Contextual Theological Education'. *International Journal of Public Theology* 11, nr. 1 (2017): 110–25.
- Williams, Paul S. 'Christianity and the Global Economic Order'. In *The Oxford handbook of Christianity and economics*, onder redactie van Paul Oslington, 401–17. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Wolters, Albert. *Creation regained: Biblical basics for a Reformational worldview*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1985.
- Wolterstorff, Nicholas. *Reason Within the Bounds of Religion*. Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1976.
- Worden, S. 'The role of religious and national ethics in strategic leadership: The case of J. N. Tata'. *Journal of Business Ethics* 47 (2003): 147–64.

Yoder, John H. 'The Hermeneutics of Peoplehood: A Protestant Perspective on Practical Moral Reasoning'. *The Journal of Religious Ethics* 10, nr. 1 (1982): 40–67.

BIJLAGE 1 - ENQUÊTE

[De enquête is afgenomen via Google Forms.²²⁰]

Introductie

Welkom bij deze enquête over ethiek in de context van werk en organisatie! Alvast hartelijk dank dat u aan dit onderzoek een bijdrage wilt leveren.

Het doel van dit onderzoek is om te ontdekken welke ethische uitdagingen, dilemma's en overwegingen in de praktijk bij ondernemers en werknemers spelen. Door deze thema's verder te doordenken, willen we mensen helpen om hun identiteit vorm te geven in de alledaagse context van werk en organisatie.

Het invullen van de enquête duurt ongeveer tien minuten. De enquête is anoniem. Uiteraard worden uw antwoorden zorgvuldig bewaard. Na het invullen heeft u het recht om uw gegevens in te zien of om uw instemming in te trekken. U kunt hiervoor contact opnemen via mpjoosse@tukampen.nl. U kunt de enquête altijd verlaten door deze weg te klikken, uw antwoorden worden dan niet opgeslagen.

Ik ga akkoord dat mijn antwoorden op deze enquête worden gebruikt voor dit onderzoek en eventueel vervolgonderzoek naar ethiek op de werkvloer. (Box)²²¹

Onderdeel 1: onderzoek naar ethische dilemma's

1. Een van uw ondergeschikten maakt geregeld fouten in haar werk. U weet echter dat ze vorige keer dat ze op haar werk werd aangesproken, last kreeg van psychische klachten. Wat doet u?
 - a. U spreekt haar aan op haar werk.
 - b. U spreekt haar niet aan op haar werk.
2. Uit een offerte blijkt dat een buitenlandse fabrikant 20% goedkoper dan uw huidige leverancier een van uw benodigde grondstoffen kan leveren. Hoewel hij u meermaals verzekert dat hij alles uitstekend op orde heeft, twijfelt u aan de arbeidsomstandigheden in de fabriek. Wat doet u?²²²
 - c. U accepteert de offerte.
 - d. U accepteert de offerte niet.
3. Een van uw dienstverleningspakketten is populair bij uw cliënten, die er goed voor betalen. Ze zijn echter net zo goed geholpen met een van uw andere dienstverleningspakketten, dat echter voor u veel minder geld in het laatje brengt. Wat doet u?
 - c. U adviseert uw cliënten over te stappen naar het andere pakket.
 - d. U houdt deze situatie in stand.
4. Loopt u wel eens tegen ethische dilemma's aan in de context van uw werk?²²³
 - a. Heel vaak

²²⁰ <https://forms.gle/Wc4YRE1YASaBQm7J9> of www.tinyurl.com/organisatieethiek.

²²¹ Omdat bijzondere persoonsgegevens worden verwerkt, is volgens de AVG expliciete toestemming van de respondenten vereist.

²²² Ontleend aan <https://mtsprout.nl/partners/performance-verbeteren/ethische-dilemmas-op-de-werkvloer-wat-zou-jij-doen>.

²²³ Likert-schaal van 5.

- b. *Vaak*
- c. *Soms*
- d. *Zelden*
- e. *Nooit*

5. Zo ja, kunt u een voorbeeld van een ethisch dilemma noemen? (*open vraag, niet verplicht*)
6. Wat gaf voor u de doorslag bij dit ethische dilemma? (*open vraag, niet verplicht*)
7. In hoeverre is het volgende belangrijk voor u bij het nemen van beslissingen bij ethische dilemma's:

*Bij elke vraag, score op schaal onbelangrijk / enigszins belangrijk / redelijk belangrijk / belangrijk / heel belangrijk*²²⁴

- Wat de gevolgen zijn voor u
- Wat de gevolgen zijn voor uw organisatie
- Wat de gevolgen zijn voor uw klanten
- Wat de gevolgen zijn voor de samenleving
- Wat de gevolgen zijn voor het milieu
- Wat getuigt van liefde
- Wat getuigt van hoop
- Wat getuigt van rechtvaardigheid
- Wat wet- en regelgeving voorschrijft
- Wat de gedragscode van uw organisatie voorschrijft
- Wat past bij de cultuur en kernwaarden van uw organisatie
- Wat strookt met uw levensbeschouwing
- Wat uw geweten zegt
- Wat collega's vinden
- Wat klanten vinden
- Wat familie en vrienden vinden
- Wat mensen met uw geloof/levensbeschouwing vinden
- Wat God vindt

8. Ervaart u wel eens spanning tussen uw persoonlijke geloof/overtuigingen en beslissingen of handelingen in de context van uw werk?²²⁵
- a. *Heel vaak*
 - b. *Vaak*
 - c. *Soms*

²²⁴ Likert-schaal van 5.

²²⁵ Likert-schaal van 5.

- d. Zelden
- e. Nooit

9. Zo ja, kunt u een voorbeeld noemen van een situatie waarin dit het geval was? (*open vraag, niet verplicht*)

Onderdeel 2: persoonlijke achtergrond

10. Wat is uw geslacht?

- *Man*
- *Vrouw*
- *Anders*

11. Wat is uw leeftijd? (*getal*)

12. Bent u lid van een van de volgende organisaties?

- a. CBMC
- b. CGMV
- c. RMU
- d. Geen van deze organisaties

13. Rekent u zichzelf tot een van de onderstaande godsdienstige of levensbeschouwelijke groepen?²²⁶

- a. *Geen (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*
- b. *Christenen (automatisch doorschakelen naar vraag 14)*
- c. *Islam (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*
- d. *Joods (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*
- e. *Hindoe (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*
- f. *Boeddhist (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*
- g. *Andere gezindte (automatisch doorschakelen naar vraag 15)*

14. Tot welke kerkelijke gezindte rekent u zichzelf?²²⁷

- a. *Baptistengemeenten*
- b. *Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK)*
- c. *Gereformeerde Gemeenten*
- d. *Gereformeerde Gemeenten in Nederland*
- e. *Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv)*
- f. *Hersteld Hervormde Kerk*
- g. *Internationaal christelijke kerken, zoals Grieks- of Russisch-orthodox*
- h. *Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK)*
- i. *Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*
- j. *Pinkstergemeenten en Evangeliegemeenten*
- k. *Protestantse Kerk in Nederland (PKN)*
- l. *Rooms-Katholieke Kerk*
- m. *Andere christelijke gezindte*
- n. *Geen christelijke gezindte*

²²⁶ Gebaseerd op categorieën CBS, zie www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland/4-diversiteit-religieuze-stromingen.

²²⁷ Gebaseerd op categorieën CBS, zie www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland/4-diversiteit-religieuze-stromingen.

15. Hoe vaak bezoekt u een religieuze dienst?²²⁸
- Een keer per week of vaker*
 - Twee tot drie keer per maand*
 - Een keer per maand*
 - Minder dan een keer per maand*
 - Zelden of nooit*
16. Welke omschrijving past het beste bij uw arbeidssituatie?²²⁹
- Werknemer*
 - Zelfstandige zonder personeel (zzp)*
 - Zelfstandige met personeel*
 - Meewerkend gezinslid*
 - Vrijwilliger*
 - Werkloos en op zoek naar werk (-> doorschakelen naar onderdeel 3)*
 - Werkloos en niet op zoek naar werk (-> doorschakelen naar onderdeel 3)*
17. Hoeveel uur werkt u per week?²³⁰
- Voltijd*
 - Deeltijd, meer dan 20 uur per week*
 - Deeltijd, minder dan 20 uur per week*
18. In welke bedrijfstak bent u werkzaam?
*Kort antwoord, daarna labelen met Categorieën SBI*²³¹
19. Geeft u in uw beroep of functie leiding aan medewerkers personeel?²³²
- Nee*
 - Ja, aan 1 t/m 4 personen*
 - Ja, aan 5 t/m 9 personen*
 - Ja, aan 10 t/m 19 personen*
 - Ja, aan 20 t/m 49 personen*
 - Ja, aan 50 t/m 99 personen*
 - Ja, aan 100 of meer personen*

Onderdeel 3: afronding

20. Heeft u nog aanbevelingen voor vervolgonderzoek naar ethiek op de werkvloer? (*open vraag, niet verplicht*)
21. Heeft u nog opmerkingen n.a.v. deze enquête? (*open vraag, niet verplicht*)

Dankwoord na afronding

²²⁸ Gebaseerd op categorieën CBS, zie

<https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82904NED/table?ts=1618059356167>.

²²⁹ Gebaseerd op categorieën CBS, zie

<https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82309NED/table?ts=1618059095091>.

²³⁰ Gebaseerd op categorieën CBS, zie

<https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82309NED/table?ts=1618059095091>.

²³¹ Zie www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/activiteiten/sbi-2008-standaard-bedrijfsindeling-2008.

²³² Zie Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2019, www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/16/nationale-enquete-arbeidsomstandigheden-2019, 52.

Hartelijk dank voor het invullen van deze enquête! De uitkomsten van dit onderzoek worden over enkele maanden gepubliceerd.

Indien u vragen of opmerkingen heeft, dan kunt u contact opnemen met Mark Joosse (mpjoosse@tukampen.nl). U kunt ook contact met hem opnemen als u uw gegevens in wilt zien, wilt wijzigen of wilt laten verwijderen.